

VERSLAG VAN HET INTERNATIONAAL VRIJDENKERSCONGRES VAN 1883 TE AMSTERDAM, GESCHREVEN DOOR R.C. D'ABLAING VAN GIESSENBURG (Rudolf Charles) IN ZIJN TIJDSCHRIFT "RECHT DOOR ZEE". Gescand bij het IISG en verder gedigitaliseerd door René van Elst.

**1883. TWEEDE JAARGANG. N°. 3.
RECHT DOOR ZEE.**

MAANDWERK TOT BESPREKING VAN ZEDELIJKE EN MAATSCHAPPELIJKE VRAAGSTUKKEN VAN EEN VRIJZINNIG STANDPUNT.

Onder redactie van Rudolf Charles, Floor Florensse en Mattheus.

De uitgaaf geschiedt in afleveringen van twee tot vier vel druks van 8 bladzijden, naar gelang van de bewijzen van belangstelling die het blad van de zijde van het publiek zal ontvangen, door het toetreden van intekenaars en het inzenden van stukken.

De prijs is gesteld op *f* 5,— per jaar voor Nederland en *f* 6.— voor Ned.-Indië, bij vooruitbetaling. Abonnementen voor minder dan een jaargang worden niet aangenomen. Advertentiën worden geplaatst à *f* 0,12 de regel gewonen druk, of de plaatsruimte daarvoor noodig.

HET AMSTERDAMSCH CONGRES VAN DE INTERNATIONALE FEDERATIE VAN VRIJDENKERSVEREENIGINGEN.

Het aangekondigde vrijdenker-congres heeft den 31 Augustus, 1 en 2 September l.l. te Amsterdam plaats gehad. Bij de sluiting werd van de bestuurstafel verklaard dat het als volkomen geslaagd kan worden beschouwd. Tot ons leedwezen kunnen wij aan deze uitspraak niet onvoorwaardelijk ons zegel hechten. Wanneer de spreker bedoelde dat het congres als geslaagd konde worden beschouwd omdat het min of meer volgens het programma werd ten einde gebracht, dat de woordenwisselingen niet tot volslagen verwarring, tot vechtpartijen en tot ontijdige staking hebben aanleiding gegeven, dan heeft hij gelijk; er zijn scherpe, vijandige woorden gesproken, er werden hatelijkheden gewisseld, maar de strijders gingen niet tot handdadheden over, het publiek gedroeg zich ordelijk en de werkzaamheden werden, ofschoon met een herhaaldelijk gewijzgd programma, ten einde gebracht, in dien zin dus is het congres inderdaad geslaagd. De leiding, — neen daarop willen wij geen aanmerking maken, indachtig het spreekwoord: "de beste stuurlieden staan aan den wal." en in aanmerking nemende de moeielijkheden die verbonden zijn aan het leiden van een congres, dat gehouden wordt in, ja in meerdere vreemde talen, en waarvan de woordvoerders vurige voorstanders zijn van hun eigen denkbeelden, verkregen door ernstig nadenken, veelal in verschillende richtingen. Beschouwen wij dus het Amsterdamsche congres als niet zoo volkomen geslaagd, als werd beweerd, dan is dit niet om de wijze waarop het werd gehouden maar omdat wij aan een congres van vrijdenkers tot het welslagen hooger eischen stellen dan een geregelden gang of een goede leiding. Wij deelen zelfs niet het gevoelen van den heer Roorda van Eysinga, die beweerde dat het Amsterdamsche Vrijdenkerscongres een nieuw bewijs leverde dat congressen tot niets leiden, omdat wij het volkomen eens zijn met den heer Bradlaugh dat alle congressen een groot nut hebben, namelijk dat zij menschen die over hoofdpunten met elkander eensgezind zijn, en die vaak op groote afstanden wonen, tot elkander brengen, vriendschapsbanden tusschen dezen doen ontstaan en daardoor der wederkeerige samenwerking zeer bevorderlijk zijn. De reeds gehouden vrijdenkerscongressen hebben de juistheid van deze stelling reeds op overtuigende wijze aangetoond. Maar datzelfde wordt verkregen door alle bijeenkomsten en réunies van gelijkdenkenden; daartoe behoeft niet bepaaldelijk een *congres* te worden gehouden. Van een congres is dat niet het hoofd-, maar het nevendoeel; wordt een congres gehouden door vakgenooten, dan is het hoofdoel de bevordering van den bloei van het vak door wisseling van denkbeelden over de middelen om beter werk te verrichten, zoo mogelijk met minder kosten en om zoowel het verstandelijke en zedelijke peil als den welvaart der vakgenooten te verhoogen.

Heeft een congres plaats onder denkers, wijsgeeren, geleerden, dan strekt het om maatschappelijke

vraagpunten of nog onvolledig gekende wetenschappelijke onderwerpen te bespreken, te toetsen, te bestudeeren.

Congressen moeten dus dienen om de gemeenschappelijke kennis uit te breiden, de wetenschap op hechtere grondslagen te vestigen, licht te ontsteken, waar nog duisternis heerscht.

Om aan een congres in de hoogere beteekenis van het woord kans tot slagen te geven, behooren daarom de onderwerpen ter bespreking met zorg te worden gekozen; om met grond te kunnen zeggen dat een congres geslaagd is, moet het een blijvend resultaat afwerpen, door bereiking of ten minste door benadering van het doel dat er mede beoogd werd.

De werkzaamheden van een vrijdenkerscongres kunnen naar ons oordeel tweeledig zijn: zij kunnen bestaan 1. in de behandeling van vraagstukken van den dag, waaromtrent onder de vrijdenkers nog geen overeenstemming van gevoelen bestaat, en 2. in de wederkerige mededeeling van de uitkomsten die persoonlijke studiën en handelingen hebben gehad, of die, hetzij door bestaande afgekeurde instellingen of wel door beproefde pogingen tot verbetering op min of meer groote schaal, werden verkregen, en van den ontwikkelingstoestand waarin, in verschillende landen, gewichtige maatschappelijke vraagstukken en belangen zich bevinden.

Het thans geëindigde congres heeft zich beziggehouden met het opmaken van een internationaal verslag van den toestand waarin de vraagstukken van de eedsvordering en van de Jodenvervolgving zich bevinden, en ook in dezen zin kan het als aan zijn roeping voldaan hebbende, werkelijk beschouwd worden als geslaagd.

De behandeling van deze onderwerpen nam echter slechts een deel van den tijd -voor de laatste openbare

[p. 2] zitting bestemd. Waarmede hield men zich gedurende den overigen congres tijd bezig? Met het houden van voordrachten, veeltijds verdienstelijke, over onderwerpen die inderdaad belangrijk kunnen genoemd worden. Maar die onderwerpen hadden niet als hoofdzaak voor een congres moeten worden gekozen, omdat zij uitsluitend aanleiding gaven tot het houden van voordrachten die alleen als bijzaak op een congres te huis behooren, en de kans benamen tot een ernstig en nuttig debat waartoe een vrijdenkerscongres hoofdzakelijk dient te worden belegd.

Wij weten zeer goed dat het op vele andere congressen niet beter toegaat. Op den tweeden dag van het geneeskundige congres te Parijs, in 1867, o.a. gevoelde onze stadgenoot Dr. L. von Lohe zich geroepen aan het bestuur de vraag te richten, wanneer nu eindelijk het congres zou beginnen, want dat hij niet van Amsterdam was gekomen om redevoeringen, hoe verdienstelijk ook, te hooren over onderwerpen die hem weinig belang inboezemden, maar om met geneeskundigen van verschillende landen in congres onderwerpen te behandelen die voor allen en voor de wetenschap in het algemeen van het hoogste gewicht waren. Hij moest tot zijn leedwezen deze vraag doen omdat inmiddels reeds een groot deel van den kostbaren congres tijd was verstreken.

De algemeenheid van een misbruik wettigt echter niet zijn bestaan, en het in den regel voorkomen van een fout, maakt deze niet vergeeflijk. Dat misbruik, die fout vertoonden zich op het Amsterdamsche vrijdenkerscongres en daarom kunnen wij niet anders dan onder voorbehoud instemmen met de verklaring dat dit congres als volkomen geslaagd mag worden beschouwd.

In het belang van de zaak der vrije gedachte in het algemeen en van de Federatie in het bijzonder hopen wij dat de afgevaardigden bij hun beraadslagingen gedacht zullen hebben aan de voorwaarden tot het welslagen van het volgende congres en dat zij daarvoor dus meer geschikte onderwerpen ter behandeling zullen hebben gekozen, dan voorleden jaar op het zoogenaamde Parijsche vrijdenkerscongres is geschied.

Na deze opmerkingen ter verdere overweging te hebben aanbevolen aan de leden van de vereenigingen die zich bij de Federatie hebben aangesloten, eindigen wij onze inleiding. Om echter zoo volledig mogelijk te zijn nemen wij, alvorens te beginnen aan het verslag van het gehouden congres, uit het dagblad "de Amsterdammer" over het daarin medegedeelde betreffende de feestelijke bijeenkomsten die op 30 Augustus l.l. door de Vereeniging "de Dageraad" werden gehouden, wanneer de voorzitters van de Engelsche en Duitsche Vrijdenkersbonden voor de eerste maal optraden als redenaars te midden van een, — zooals wij vernamen, — zeer groote schaar Nederlandsche belangstellenden.

Aan het eigenlijke congres van vrijdenkers, dat morgen begint en drie dagen zal duren, gaat eene openbare feestvergadering vooraf, georganiseerd door *De Dageraad*, en welke heden gehouden wordt.

Zooals wij reeds vroeger mededeelden, wordt het congres in *Frascati* — ingang O.Z. Voorburgwal no. 304 — gehouden. Tal van beroemde of bekende personen uit het buitenland wonen het bij. Uit Engeland kwamen Ch. Bradlaugh, Lid van het Parlement enz. met zijne twee dochters, Mevr. Annie Besant, J. Swaagman, correspondent voor Engeland, R. Forder secretaris der Nat. Secular Society, Dyer-Lodington, secretaris en afgevaardigde van de Derby-branch der Nat. Sec. Society, P.A.V. Le Lubez en W.H. Reynolds, afgevaardigde der Nat. Sec. Society, enz. enz.. Uit Duitschland Prof. Dr. L. Büchner, Darmstadt, Dr. E. Schlaeger, Berlijn en de heer Dörpinghaus, uit Barmen.

Uit Frankrijk. De heer A. S. Morin uit Parijs en Charles Cousin, inspecteur-général des chemins de fer du Nord, Parijs. Uit België. Dr. de Paepe, afgevaardigde van Brussel enz. Dr. H. Boëns van Charleroi en de hh. Bury, secretaris der Libres-Penseurs te Luik en A. van Caubergh van Brussel, enz. enz.. Uit Zwitserland. De heer Roorda van Eysinga van Clarens. Uit America, afgevaardigden uit New-York. Uit Canada. De heer F. Boas, president der Montreal Pioneer Freethought Club, te Montreal.

Terwijl uit Nederland o. a. aanwezig zijn dr. H. Heys van Zouteveen, Dr. H.C. Muller, S.E.W. Roorda van Eysinga, P.C. Frowein, mr. L. Zegers Veeckens, afgevaardigden Dageraad; F. Domela Nieuwenhuis, P.L. Otten, afgevaardigden Vrije Gedachte te 's Hage; G.W. v. d. Voo, J. Hobbel, Het Vrije Woord te Rotterdam.

De groote zaal van *Frascati* is in keurig feestgewaad, met haar vele balconsen en gaanderijen is zij daarvoor uitstekend geschikt. Overal groen en bloesem, en aan de wanden allerlei schilden met de namen der groote mannen, in wier geest men hier hoopt te werken.

De eereplaats is gegund aan Multatuli's omkranst portret. Terwijl op een piano een vroolijke feestmarsch wordt uitgevoerd, treden de illustere vreemdelingen binnen en nemen met het bestuur op de tribune plaats.

De heer P.C.F. Frowein van Goes opende de bijeenkomst met een welkom aan allen die de door *De Dageraad* georganiseerde feestbijeenkomst bijwonen, en gaf daarop het woord aan den heer Morin, die een korte improvisatie hield, waarin hij Holland als het land waar zoo dikwijls de vrijheid bevochten werd, begroette en zijne ingenomenheid met deze bijeenkomst uitsprak.

Daarop trad op **de heer S.E.W. Roorda van Eysinga**.

Bij zijn optreden luide toegejuicht, zag hij in deze hulde eene vergoeding door Nederlanders voor het leed, hem door den Nederlandschen Staat aangedaan.

Daarop hield hij eene fraai gestyliseerde improvisatie over *handelen*, in tegenoverstelling tot *schrijven* en *praten*. *Doen, geven* en *stichten* is meer dan noodig, want er is zooveel te verrichten.

Daarom wekte hij ook de *De Dageraad* op om — hoe jong nog — meer dan vroeger handelend op te treden, en zich niet zooveel bezig te houden met de landsregeering, van welke toch geen heil te verwachten is.

Na de opwekking aan de *Dageraad* tot meer handelend optreden kwam Spr. tot zijn eigenlijk onderwerp: de historische bevestiging van Comte's stelling: Alleen een leer zonder bochten leidt tot een gedrag zonder bochten. Hij stond daartoe langdurig stil bij Socrates, den martelaar voor wetenschap en verstand, uit wiens leven hij op geestige wijze menige anecdote mededeelde [p. 51] die hij nu en dan in verband wist te brengen met toestanden uit ons land.

Jezus en Paulus slechts kort noemende, besprak de heer Roorda vervolgens eenige martelaressen voor vrijheid en recht: de slotvoogdesse van La Roche Guyon Jeanne d'Arc en nog eenige minder bekende persoonlijkheden uit de historie, die streden en... leden onder de "bochtige" verdrukking hunner tegenstander's. Ten slotte wijdde Spr. een waardeerend woord aan Multatuli, den grooten voorganger. Dat deze hulde luide instemming vond, begrijpt men.

Na een woord van dank aan de sprekers door den voorzitter, scheidde men onder pianospel, om na eene huiselijke bijeenkomst bij *Paulez*, heden avond te acht uur Bradlaugh en Büchner te komen hooren.

Een zeventig personen woonden de feestvergadering bij.

Frascati, vroolijk verlicht, was stampvol van avond. Om half negen — de vergadering begon om acht uur — werden er nog banken bijgezet, want telkens vermeerderde het publiek. Geen wonder, celebriteiten als Prof. Büchner en Charles Bradlaugh hooren, wilde iedereen gaarne.

't Vrijdenkerscongres is internationaal, met internationale muziek werd men dan ook ontvangen en internationaal waren de speeches. Weder werd de bijeenkomst door den **heer Frowein** gepreseed.

Na een korte openingsrede, gaf hij het woord aan **Prof. Dr. L. Büchner** uit Darmstadt, voorzitter van de Duitse Vrijdenkersbond, die onder het applaus der vergadering de tribune beklom.

Prof. Büchner heeft zich als schrijver van een groot aantal, zoogenaamd "populair wetenschappelijke" werken een Europeeschen naam verworven. Wat hij schrijft is inderdaad populair, voor ieder beschaafd man, die zijne hersenen gebruiken wil, volkomen verstaanbaar. Den schat zijner omvangrijke wetenschap heeft hij steeds dienstbaar gemaakt aan de verdediging van de vrije gedachte en het vrije woord: zijn kloekmoedig optreden kostte hem indertijd zijn leerstoel te Tübingen. De bestuursleden van het congres hebben eene uitmuntende keuze gedaan, toen zij dezen geleerde uitnoodigden om voor een belangstellend publiek alhier op te treden.

Prof. Büchner sprak over den vooruitgang in het licht der theorie van Darwin.

Mag men uit de feiten, die de natuur en de geschiedenis ons opleveren, besluiten, dat zoowel in materieelen als in geestelijken zin de wet van den vooruitgang geldt?

De beantwoording dezer vraag maakte het onderwerp zijner rede uit.

Tweeërlei zeer uiteenlopende antwoorden zijn op die vraag gegeven. Als gewoonlijk, ligt de waarheid in het midden. Den sleutel tot de oplossing geeft de theorie van Darwin.

Op natuurhistorisch gebied zijn er die meenen, dat alles in den loop der tijden terugkeert tot het oude en dat er niets nieuws, en ook niets blijvends is onder de zon, dan de voortdurende wisseling. Het is een "opstaan, blinken en verzingen", een cirkelgang in de organische wereld, evenals in de ontwikkeling der menschheid. Anderen echter meenen, dat de laagste organismen zich langzaam, maar gestadig, tot hogere vormen ontwikkelen, dat de vormeloze massa in den loop der tijden meer en meer bewerktuigd wordt, tot zij ons de hoogste openbaringen toont van het dierlijk en plantaardig leven. Zóó dacht in het einde der vorige en in het begin der tegenwoordige eeuw de school der natuurphilosophen; zóó dachten met hen de natuuronderzoekers Lamarck, Bonnet, de Blainville. Gebrekkige kennis der feiten gaf elk der partijen vrijheid, om haar stokpaardje te blijven berijden en belette het tot stand komen eener overeenstemming.

Darwin stelde zich evenmin ten doel, een vooruitgang, als een achteruitgang in de organische wereld aan te toonen. Hij wilde slechts de veranderlijkheid der soort bewijzen en hij deed dit zonneklaar. Dat er tevens, als eindresultaat, tot vooruitgang geconcludeerd kon worden, was een welkom resultaat, maar geenszins het hoofddoel van zijn arbeid.

Tegen dien vooruitgang zijn echter vele bedenkingen ingebracht. Men heeft gezegd, dat reeds in de oudste gesteenten, op de eerste bladzijden dus van de jaarboeken, ons door de geologie geleverd, alle klassen van het dieren- en plantenrijk zijn vertegenwoordigd. Men wees er op, dat sommige organismen nog dezelfde vormen vertoonden als voor duizenden ja tien- en honderdduizenden van jaren. Sommige in vroegere geologische tijdperken reeds voorkomende brachiopoden (de eendenmossels) werden als voorbeeld aangehaald. De op Nieuw-Holland voorkomende buideldieren dagteekenen reeds uit de secundaire periode, en schijnen eene blijvende type te vormen. Er zijn koraalriffen, die meer dan 30.000 jaren oud zijn en gedurende al dien tijd uit volmaakt dezelfde organismen zijn opgebouwd. De oudste afbeeldingen van dieren en planten op Egyptische monumenten geven voor ons volkomen herkenbare vormen weder.

Nog andere feiten spreken tegen deze geregelde opklimming in de schaal der georganiseerde schepping. Ongetwijfeld staat de type der echinodermen lager dan die der gelede dieren; toch zijn er onder deze laatste velen, die bij de hoogste Echinodermen-vormen in ontwikkeling achterstaan.

Hetzelfde geldt van de weekdieren en de gewervelde dieren. Menig vertegenwoordiger van den hooger typus der vertebrata komt, wat organisatie betreft, niet in vergelijking met de cephalopoden (koppootige weekdieren), waarvan de nautilus en de inktvisch als voorbeelden kunnen dienen.

In vele gevallen is een merkbare achteruitgang te bespeuren. De trilobieten, die in de Silurische periode zulk een groote rol speelden, zijn thans tot een enkele soort beperkt. De foraminiferen van onzen tijd zijn dwergen in vergelijking van hunne fossiele voorgangers. De reusachtige reptielen van den voortijd zijn uitgestorven; de kolossale pachydermen, herten en runderen van een vroeger tijdperk, zijn voorvaderen van een betrekkelijk onaanzienlijk nageslacht. In de plantenwereld nemen wij soortgelijke verschijnselen waar: de geweldige calamieten uit de steenkolen-periode zijn thans nog door een paar onbeduidende soorten van equisetaceën vertegenwoordigd.

In de geschiedenis der menschelijke ontwikkeling valt hetzelfde op te merken. De beschaving van Egypte, van Indië, van Assyrië, is spoorloos verdwenen. De omvangrijke astronomische kennis der oude Egypte-

[p. 52] naren is, 1700 jaren lang, door het onzinnig stelsel van Ptolemaeus verdrongen. Er zijn wilde volkstammen, voor welke de eeuwen vruchteloos voorbijgaan en die blijven wat zij waren. De

Chineezers, die een beschaafd volk waren, toen in Europa slechts wilde horden huisden, schijnen tot stilstand veroordeeld te zijn. Vergelijkt men de middeleeuwen met den bloeitijd der klassieke oudheid, dan is de achteruitgang in kunst, in wetenschap, in beschaving, ontzettend groot. De filosofie was de *ancilla theologiae* geworden, door de alles beheerschende kerk aan ijzeren banden gelegd. Een treffend contrast vormen de ruime, vrije en verlichte begrippen van een Boeddha, een Lao-tse, een Confu-tse en een Zoroaster met een Christendom, uit oude Indischen legenden en Joodsche bigotterie samengesteld.

Inderdaad, die eeuwige wisseling, dat ontstaan en vergaan, dat vallen en opstaan — zij zouden ons allen troost, alle hoop ontnemen.

Gelukkig echter is deze treurige opvatting niet moeielijk te weerleggen. Er bestaat vooruitgang, al heeft hij langzaam plaats en al is hij in een menschenleven nauwelijks merkbaar.

De organische ontwikkeling is veel gecompliceerder, dan zij door de natuurphilosophen werd voorgesteld. Niet onder den vorm ener enkele opklimmende reeks, maar onder dien van een aantal evenwijdig loopende reeksen moet men zich haar voorstellen.

Het beste beeld voor de ontwikkeling der organische schepping in den loop der eeuwen is een krachtige, wijdvertakte boom. Uit denzelfden stam spruiten een aantal takken voort, allen omhoogstrevend, doch sommige tot volkomen ontwikkeling komend, andere door jonger en krachtiger loten, daarin belemmerd, enkele eindelijk verdorrend, afstervend en voor anderen plaatsmakend.

De vorderingen der wetenschap hebben in de beweringen der natuurphilosophische school en van hen die deze beginselen in toepassing brengen, om Darwin's leer te bestrijden, een aantal onjuistheden aangetoond. De geologische lagen, die zij voor de oudste hielden, zijn gebleken jongere vormen te zijn. Daarenboven zijn de allereerste organismen ongetwijfeld weinig geschikt geweest om bewaard te blijven, en dus verdwenen, of voor ons althans onherkenbaar geworden. Onjuist is het verder, dat in die oudere lagen alle klassen van het dieren- en plantenrijk vertegenwoordigd waren; voor vele vormen daarentegen is een achtereenvolgend optreden geconstateerd. De mensch zelf, die door ieder als de kroon der schepping beschouwd wordt, is, met de aan hem verwante Primaten, niet eens van zeer hooge afkomst en moet zijn voorvaderen zoeken onder een tamelijk laag type van zoogdieren, dat der placentalia.

De oorzaken van den vooruitgang behoeven niet in een bovennatuurlijk ingrijpen, in eene vooraf vastgestelde wet te worden gezocht, maar zijn van zuiver mechanischen aard. De voortgezette verdeeling van arbeid over de verschillende organen, in het leven geroepen door den strijd om het bestaan en gemotiveerd door de natuurlijke neiging om zich naar de uitwendige omstandigheden te voegen en zich die ten nutte te maken, zijn voldoende om een oneindige verscheidenheid van vormen in het leven te roepen. Onder die omstandigheden is onregelmatigheid in den vooruitgang, soms zelfs teruggang, onvermijdelijk.

Blijvende typen kunnen worden verklaard door de onveranderlijkheid der omgeving en der levensvoorwaarden. Ook voor volken geldt dit, en niet minder het ondergaan in den strijd om het bestaan. Verdringing van hooger georganiseerde klassen door lagere, maar krachtiger georganiseerde, geldt zoowel in de geschiedenis der volken, als in die der natuur. Altijd echter is teruggang een plaatselijk en tijdelijk, vooruitgang een algemeen en blijvend verschijnsel.

Spreker herinnert weder aan het beeld van een boom en wijst er op, hoe de knoppen der jongere takken ver onder den top der oudere kunnen zijn gelegen.

In de natuur en de geschiedenis berust de vooruitgang op hetzelfde beginsel. De vooruitgang in de geschiedenis is slechts het gevolg van die in de natuur, doch met het optreden van den mensch en van zijn geest komt een geheel nieuwe factor in die ontwikkeling, die zich van nu af meer op geestelijk dan op lichamelijk gebied openbaart.

Een terugblik op vervlogen tijden van krachtiger geestelijke ontwikkeling behoeft ons niet te ontmoedigen: wat de stroom in diepte verloor, heeft hij aan breedte ruimschoots gewonnen; wat vroeger tot een klein deel der aarde beperkt was, is thans alom verspreid.

Intusschen zouden wij thans zeker verder zijn, zonder den "*algemeinen geistigen Katzenjammer*", waaraan de menschheid na den val van het Romeinse rijk leed, en zonder de algemeene vrees voor den ondergang der wereld. De denkbeelden der oude wijsgeeren van Indië en van Griekenland zijn verloren gegaan, onder den druk van een wereldbeschouwing, die zich steeds een geboren vijandin van verlichting en stoffelijken vooruitgang heeft getoond. Eeuwenheugende vooroordeelen zijn moeielijk uit te roeien; die arbeid vordert veel tijd, en in een menschenleven kan slechts weinig worden gedaan.

Hoe verder wij echter komen, des te sneller gaat de ontwikkeling. De negentiende eeuw alleen bracht meer, dan vele van hare voorgangers te zamen.

Waarheen gaan wij? Wat is het einddoel van dien vooruitgang? vraagt Spreker ten slotte. Wij staan nog in de kinderschoenen. De ons bekende geschiedenis der menschelijke ontwikkeling loopt over zes of zevenduizend jaren; de voorhistorische periode van het menschelijk leven op onze aarde strekt zich minstens over evenveel tientallen van eeuwen uit. Profeteeren kunnen wij niet, maar slechts hopen, dat het groote beginsel van recht voor allen, van staatkundige en maatschappelijke vrijheid en gelijkheid, de overwinning zal behalen over de duistere, uit den strijd om het bestaan ontsprongen, egoïstische neigingen der menschen.

Wij zullen de verwezenlijking dier idealen niet beleven, maar wij kunnen er toe medewerken. Dat de waarheid ten slotte over alle hindernissen zal zegevieren, staat even vast, als dat op den nacht een dag volgt.

Er scheen aan de toejuichingen geen einde te zullen komen, toen de geleerde spreker van de tribune aftrad.

Terecht zag de Voorzitter in deze hulde naast een

[p. 53] bewijs van erkentelijkheid, een bewijs van eerbied. En is het, waar Darwin zijn eigen werk na den arbeid van Haeckel en Büchner bijna overbodig heeft genoemd, niet noodig den spreker van zoeven te roemen, de heer Frowein kan niet nalaten hem namens de vergadering te danken. De oud-minister Modderman heeft eens gezegd, het te betreuren, dat zeker Duitsch professor, van wien hij wel eens gehoord had en die, naar hij meende, niet recht geloovig was, hier gelezen werd. Deze professor, dien Mr. Modderman van hooren zeggen kende, was prof. Büchner. Welnu, waar Mr. Modderman zóó sprak en het lezen van *Kraft und Stoff* betreurde, daar betreurt Spr. het, dat een Minister van Justitie het bewijs heeft geleverd, dat Büchner hier te weinig gelezen wordt.

Ook met deze woorden gaf de vergadering luide hare instemming te kennen.

Daarop hield men een kwartiertje pauze en vervolgens stelde de Voorzitter Charles Bradlaugh aan het publiek voor, als den man, die thans spreken zou. Vooraf had de heer Frowein echter nog te protesteeren tegen de dikwijls geuite meening, dat Bradlaugh eerst geweigerd zou hebben den eed te doen en later er in zou hebben toegestemd. Dit is niet waar; Bradlaugh heeft van den beginne gezegd: kan ik het met eene verklaring af? Zoo niet, dan zal ik den eed doen.

De door deze daad overal bekend geworden man kreeg nu zelf het woord. Hij is ook werkelijk een geheel andere persoonlijkheid dan Büchner. Is deze klein en grijs, Bradlaugh heeft een kolossale gestalte, ziet er blozend uit en is in den bloei zijns leven. Büchner heeft geheel het, bij onverschillig af, kalme voorkomen van den denker; Bradlaugh doet terstond aan een strijder denken. Hij heeft een dik, eenigszins kaal hoofd met lange haren in den nek; groote, donkere, levendige oogen; een lange, eenigszins overhangende bovenlip en een kleinen neus. In zijn geheele verschijning is iets uitdagends; zijn stem is krachtig, klankvol en doordringend; met opgeheven hoofde werpt hij als het ware zijn stortvloed van beeldrijke phrasen den toehoorder voor de voeten om dan, waar hij roeren, treffen wil, plotseling een zachter door gevoel overreedende stem aan te nemen.

Met den vriendelijken wensch voor de vereeniging *de Dageraad*, welke schoone naam aan zooveel innig gevoelde wenschen deed denken, begon hij en sprak daarop over "het recht en den plicht van denken en spreken: hoe er voor gestreden werd en hoever men gevorderd is."

Geen poenale beperkingen, zei hij, behooren aan de gedachte of aan de uiting er van, hetzij deze mondeling geschiedt of op schrift of gedrukt is, gesteld te worden. Eerder moest men het menschedom aanmoedigen om zooveel als in zijn vermogen is, na te denken over alle onderwerpen. Kinderen moest men leeren te onderzoeken en daarna te getuigen; niet, te gelooven en zich neder te leggen. Er moest geen enkele quaestie zijn, waarover na te denken verboden was, of op andere wijze tegengegaan werd. Nieuwe denkbeelden op politiek, sociaal en theologisch gebied moesten in alle fasen, op alle wijzen gestadig worden bevorderd. De beste cijns aan de waarheid is het onderzoek naar haar grondslagen. Zonder gestadig denken, getuigen en bewijzen van wal men ontdekt heeft, zonder voortdurend onderzoeken en verwerpen, ontleden en verbeteren, is geestelijke vooruitgang onmogelijk en de beschaving staat stil of gaat achteruit. Zonder de meest volledige vrijheid om zijne denkbeelden uit te spreken, wordt het denken voor negen tienden in zijn loop en zijn nut tegengehouden. Tegenwoordig wordt het onderzoek in de wetenschappen der natuur zooveel mogelijk bevorderd, doch het is nog niet heel lang geleden, dat zij die deze wetenschappen met eene ontdekking hadden verrijkt, eerder beschouwd werden als tovenaars, die men moest schuwen of straffen, dan als moedige

dienstknechten der menschheid, die men moest toejuichen en beloonen. Ongelukkig verbiedt de wet in bijna alle landen der wereld om over staatkunde en godsdienst vrij zijne gedachten te zeggen en te schrijven, terwijl men bij sociale quaesties de censuur en de controle moet dulden, gelegen in een ongepaste, huichelachtige terugstooting van wege de maatschappij en hare conventies, welke ongeschreven wetten dikwijls veel kwaadaardiger in haar wijze van bemoeilijken zijn dan de strengste strafwetten.

De dwaasheid van alle beperkende wetten is duidelijk, als men bedenkt, dat in denzelfden tijd en hetzelfde land de uiting is verboden van dezelfde dogma's, welke in een ander land of op een ander tijdstip zijn toegelaten.

Een uitspreken eener meening moest geoorloofd zijn, behalve natuurlijk, wanneer zij beledigingen aanmoedigen tegen het leven, den persoon, den eigendom of het karakter van iemand of van eenigen. Behalve dit moesten alle vergissingen of misverstanden van feiten, of beledigingen van smaak en stijl overgelaten worden aan de veroordeeling door de verlichte publieke opinie.

Ketterijen op politiek, sociaal en godsdienstig gebied zouden moeten aangemoedigd worden. Het is, zelfs onder de meest gunstige omstandigheden, moeielijk genoeg, om eens over het alledaagsche heen te denken. De "toleration of differences of opinion" moest niet worden lastig gevallen. Alle beperking van het recht "to tolerate" de denkbeelden van een ander, is een belediging en onbeschaamdheid. Elk individu heeft het volste recht en is zelfs verplicht te denken. Wanneer eene stelling gebleken is valsch te zijn, moest zij worden tegengesproken; daarvoor moest geene macht ter wereld haar kunnen beschermen; geen liefde voor conventie moest onwaarheid dulden. Want dit te doen is verraad plegen tegen de waarheid; alleen moet natuurlijk hij, die zich aan eene critiek waagt, hem die de aangevallen stellingen verdedigen wil, daartoe het volle recht laten. Elk verschil van zienswijze, duidelijk en volledig uitgedrukt, beschouwe men als voordeelig voor het menschelijk geluk.

Iedere ware denker moest, zoodra hij een nieuwe gedachte of op een oude zaak een nieuw gezichtspunt heeft, spreken; het geheele menschelijk geslacht heeft recht om het denkbeeld over te nemen of te verwerpen. Niemand late zich ooit door bescheidenheid er toe brengen, zijne denkbeelden te verbergen; anderen zullen ze voor hem op den rechten prijs stellen. Ze te verbergen uit eerbied voor de publieke vooroordeelen of uit fatsoen of gewoonte, is een trouweloosheid tegen- [p. 54] over de waarheid. Wanneer zij die groot genoeg zijn om te denken, niet moedig genoeg zijn om dit hardop te doen, in duidelijke, ondubbelzinnige taal, moest het hun op alle wijzen gezegd en duidelijk gemaakt worden, dat hun zwijgen schandelijk en lafhartig is, want zij werpen den zwaren last van de verlossing der wereld op hen, wier sociale positie zwakker is en die minder in staat zijn om weerstand te bieden aan armzalige vervolging, waarmede de onwetende maar fatsoenlijke orthodoxie iedereen lastig valt, die waagt van het gewone smalle paadje af te wijken. Integendeel moest telkens en gestadig, overluid Lessing's vraag gehoord worden: Is dit alles wel waar? Is het de geheele waarheid? Is er geen andere oplossing te vinden? Is de waarheid met de onwaarheid vermengd? en elk niet bevestigend antwoord zou oplettend aangehoord moeten worden en nauwkeurig onderzocht. Wetten tegen godslastering of ketterij zijn monumenten voor de zwakheid van het geloof, ter bescherming waarvan zij zijn opgericht. De waarheid vreest geen aanvallen en kan geen beledigingen verdragen. Een crimineel vonnis is niet in staat om een dwaling weg te nemen. De meest wreede toepassing der strafwetten bewijst niets, behalve de boosaardigheid van hen, die slaan, daar zij geen antwoord klaar hebben.

Met de bekwaamheid om te denken, komt het recht, maar ook de plicht van het te doen. Eens was die bekwaamheid het privilege van weinigen; het volk moest niet denken, deed het niet, kon het niet. Het had geen stem en geen anderen plicht dan dien van te gehoorzamen, geen recht dan dat van verdrukking te dulden. Nu, dank zij in de eerste plaats de Europeesche Revolutie in het laatst der vorige eeuw, en in de tweede plaats de vermeerdering van het aantal zelfstandige rijken zonder monarchaal bestuur, begint men, howel langzaam, de rechten van het volk te erkennen. En tevens is er hoop, dat aan het verwoestingswerk der oorlogen een einde zal komen.

Te dikwijls is een nieuw denkbeeld op theologisch gebied als gelijkstaande met een misdaad beschouwd. Volledige onderwerping van de rede aan de voorschriften van kerk en priesterbent werd een deugd genoemd. Denkers werden bijna altoos weerlegd door den brandstapel, de pijnbank of de gevangenis. De schrijver werd tot zwijgen gebracht en zijne geschriften werden verbrand.

Maar Europa is ontwaakt en nooit zal de doodsche slaap dier donkere tijden terugkeeren. Drukkers, school en leeskamer zijn de ladders, langs welke de kennis bereikt wordt. Een denker is uit zichzelf

niet grooter. Courant en telegraaf maken allen die lezen deelgenooten van zijne denkbeelden. Tusschen Massachusetts en Napels, Holland en Bombay zijn geene grenzen, waarover de wetenschap de gedachte niet ongehinderd kan heentrekken.

In vele landen is het recht om vrij te denken verkregen, in andere neemt men het en waagt zich daarbij min of meer. Wel is waar vertrouwt de kerk nog op vervolging van de vrijdenkers als op een wapen, maar dit wapen is door langdurigen weerstand stomp geworden. De publieke opinie is een macht geworden; vrij van overlevering en vooroordeel is die opinie evenwel nog niet. Doch de tijd zal de advokaten der Vrije Gedachte zeker eenmaal doen zegevieren.

De gedachte is niet een kroon voor ééne natie; elk land draagt bij tot den glansrijken diadeem en de geheele wereld heeft recht op den triomf. Nochtans is het hier, in de geboortestad van Spinoza, meer dan elders gepast om dien vooruitgang op te merken, welke in de ruim tweehonderd jaren sedert hij leefde, heeft plaats gehad.

Het zijn twee groote eeuwen geweest, want daarin is meer voor wetenschap en gedachten gedaan dan in al de 2000 jaren, welke er aan voorafgingen. Het zijn twee moedige eeuwen geweest, want de pijnbank is in dien tijd verbrijzeld en geen ketter heeft haar lijden meer te vreezen; de schrik voor galg en brandstapel heeft een einde, en al bestaat de gevangenis nog, zij is een zwak wapen voor het blinde geloof tegen de steeds aangroeiende gelederen der ernstige, waarheidlievende vrijdenkers.

De banvloek, voor twee eeuwen door de Joden tegen Benedict Spinoza uitgesproken, kan nu geen dienst meer doen. De pauzelijke vloek, die een eeuw latei-de Encyclopedisten trof, is de zwakke echo, die terugkaatst uit de ruïne eener instortende Kerk.

Zij die vóór ons zijn geweest, hebben onze taak gemakkelijk gemaakt; de gevaren, die hun wachtten, hebben wij niet meer te duchten. De moderne wetenschap, het volle licht werpend op haar uitgestrekte domeinen, moedigt ons aan met de overwinningen, door de gedachte behaald, en spoort ons aan tot denken.

Was de heer Bradlaugh onder het spreken telkens door applaus in de rede gevallen, toen hij gesproken had daverde de zaal van het handgeklap. De Voorzitter dankte hem en de heer H.J.H.M. Koning las eene door hem en den heer De Boer inderhaast gemaakte, vloeiende vertaling van het voornaamste uit de rede voor.

Daarop sloot de heer Frowein de bijeenkomst, na een woord van dank aan de feestcommissie, voor het organiseeren van dit inderdaad hoogst belangrijk en uitstekend geslaagd feest.

Morgen te 10 uur weer bijeenkomst; te 11 uur opening van het Congres.

Zaterdagavond te halfacht zal Prof. Büchner weer optreden en spreken over de "stelling van de vrouw in de natuur en in de maatschappij."

Vrijdag 31 Augustus ten 11 uur voormiddags werd het eigenlijke congres geopend. Onder de aanwezigen vonden wij verscheiden buitenlandsche vrienden terug, met wie wij het Brusselsche en het Londensche congres hadden medegemaakt. Tot ons leedwezen misten wij echter zeer velen en daaronder zelfs personen, die volgens de onjuiste mededeeling in het vorenstaande verslag van "de Amsterdammer," den vorigen dag op de vergaderingen van de vereeniging "de Dageraad" zouden tegenwoordig geweest zijn. Onder de ons persoonlijk bekende afwezigen noemen wij : de beide dochters van den heer Ch. Bradlaugh (Mejufvrouwen Alice en Hypathia Bradlaugh), Mr. A. van Caubergh, Dr. H. Boëns en Dr.

[p. 55] Hartogh Heys van Zouteveen, die in het geheel niet naar Amsterdam zijn gekomen en de heer Le Lubez, die eerst des Zaturdags kwam. Voor zoover wij konden nagaan waren bij de opening alleen drie Engelsche vertegenwoordigers der vrije Gedachte, nl. Mvr. A. Besant en de Heeren Ch. Bradlaugh en J. Swaagman. Zijn wij wel ingelicht, dan heeft ook de heer Hobbel van Rotterdam, dien wij niet persoonlijk kennen, het congres niet bijgewoond, en moeten wij dus vooronderstellen dat ook hij bij vergissing door den verslaggever van "de Amsterdammer" werd genoemd. Daarenboven bleek ons dat de twee heeren Roorda van Eysinga, een uit Zwitserland en een uit Nederland, in het hier medegedeelde verslag vermeld, feitelijk slechts één persoon vormden. Nu wij toch gewagen van degenen die al of niet het congres bijwoonden willen wij, om niet te behoeven op dit onderwerp terug te komen, hier nog even aanstippen dat Zaturdag, 1 September, nog met den heer Le Lubez medekwamen, de heeren Gr. Standing, uitgever van den »Republican", en J. [moet zijn E. (RvE)] Truelove, de bekende Londensche boekhandelaar, die eenige jaren geleden wegens het uitgeven van

"The Fruits of Philosophy" werd gekerkerd. 1) Ook werd het congres medegemaakt door de drie nog levenden van de vier medewerkers aan het oorspronkelijke maandschrift "de Dageraad" die op den 26 October 1856 de eerste vergadering van Nederlandsche vrijdenkers, de vergadering waarop de oudste vereeniging "de Dageraad" werd gesticht, tezamen riepen en voorzaten.

Het congres werd gehouden in de daarvoor zeer geschikte zaal van Frascati, die met planten en bloemen was versierd. In het ronde waren schilden aangebracht, ieder met den naam van een beroemd vrijdenker. Het grootste, in het midden van de zaal droeg den schrijversnaam Multatuli; op de anderen las men de namen van Diderot, Lessing, Haeckel, Darwin, Moleschott, Lucretius, Voltaire, Spinoza en Giordano Bruno. Op een deur in een hoek der zaal, links van de tribune, was een exemplaar gehecht van het door Mitkiewicz te Brussel in 1863 vervaardigde steendrukportret van Multatuli.

De heer P.C.F. Frowein, ondervoorzitter van de Federatie, hield de openingsrede, die zoo nauwkeurig door het Dagblad, de "Amsterdammer" werd wedergegeven, dat wij niet beter kunnen doen dan dien tekst, die waarschijnlijk wel de officieële zal zijn, over te nemen: Hij begint met allen die hier van verschillende oorden der wereld zijn samengekomen, welkom te heeten; welkom als geestverwanten, als vrienden: wat velen betreft, als oude vrienden. Immers eergisteren was het drie jaren geleden, dat te Brussel de Internationale Federatie van Vrijdenkers-Vereenigingen gesticht werd. Sedert is men bijeengeweesd te Londen en te Parijs; Verder herinnert spr. aan het doel der bijeenkomst: mede te werken om de menschheid te verlossen van de vooroordeelen van den godsdienst en haar gelukkig te maken door het koesterend licht van de vrije gedachte. Bij dit streven der Federatie, gelijk bij haarzelve wenscht hij daarop, alvorens men het *vierde* jaar ingaat, een oogenblik stil te staan. Is — zoo vraagt spr. in de eerste plaats — een Federatie als deze gewenscht en noodzakelijk? Wij — zegt

¹⁾ Beide heeren zijn Onder-Voorzitters van "The National Secular Society."

hij — aarzelen niet hierop ja te zeggen, doch vele vrijdenkers beantwoorden de vraag wel eens ontkennend. Dat bleek nog in de laatste dagen uit verscheidene brieven van uitstekende mannen in het buitenland ontvangen.

Een enkel geïsoleerd schrijver, zoo redeneeren velen, kan vaak meer nut doen, dan een vereeniging van duizenden leden. Spinoza leefde en werkte eenzaam. Darwin onderzocht in eenzaamheid, Strauss en Feuerbach waren geen voorzitters van vereenigingen. En toch ieder van hen heeft afzonderlijk meer gedaan voor de vrije gedachte dan honderd vereenigingen te zamen. Zoo spreken velen en wij moeten de juistheid hunner bewering toegeven.

Niettemin doen wij verkeerd met uit deze praemissen het gevolg te trekken, dat vereenigen overbodig is.

De strijd voor nieuwe denkbeelden kan gesplitst worden in twee perioden. In de eerste periode geldt het den strijd om *het wezen, den aard* van het beginsel zelf. Deze wordt gevoerd individueel, door slechts enkele uitstekende geniale mannen, toegerust met de hoogst mogelijk wetenschappelijke kennis. Maar dan, als het beginsel zelf zegevierend uit den strijd te voorschijn is getreden, als het de hoofden en harten der uitstekendsten reeds heeft veranderd, dan begint een tweede periode, even moeielijk als de eerste. Dan moet het overwinnend beginsel geplant worden, niet meer in het eenzame studeervertrek, maar in de ruime, woelige wereld. Dan maakt de kracht van het individu plaats voor de kracht der vereeniging.

De strijd om den *aard* van het beginsel is de zaak van krachtige individuën.

Die om de *toepassing* van het beginsel is de zaak van krachtige vereenigingen.

Bedrieg ik mij niet te zeer, dan verkeert de strijd om onze beginselen in de tweede periode. De wetenschap heeft gesproken en heeft ons in 't gelijk gesteld. Slechts weinige geleerden van naam zijn er nog die het geloof aan bovennatuurlijke zaken of onsterfelijke geesten huldigen. Maar al heeft de wetenschap — en ik voeg er bij, voor een groot gedeelte de kunst — zich los gemaakt van het christendom, in onze staatsinstellingen, in ons huiselijk leven, in de zeden en gebruiken van het volk leeft het nog steeds voort. En wee dengeen, die juist daar de heiligschennende hand naar uitstrekt!

Daar is de stem van den eenzamen denker machteloos, afkeerig als men daar is om te luisteren naar zulke stemmen. Daar helpen slechts vereende krachten.

En thans, na het *nut* het *doel* der Federatie. Wij willen "de menschheid bevrijden van de vooroordeelen van den godsdienst" (affranchir l'humanité des préjugés de la religion). Is dit doel niet negatief? vragen

sommigen. En zoo uw band slechts negatief is, hebt ge dan wel een band ?

Wanneer iemand ziek is geworden door de inwerking van allerlei schadelijke invloeden, dan is het in vele gevallen voldoende deze schadelijke invloeden te elimineeren, het *non nocere* toe te passen, en verder alles aan de natuur zelve over te laten. Zoo ook is het met de menschheid. Zij is ziek geworden door eeuwenlange inwerking van allerlei godsdienstige vooroordeelen. Het zal allereerst noodig zijn haar hiervan te bevrijden, en

[p. 56] dan zal vanzelf de weg gevonden worden, dien zij zonder den steun van den godsdienst zal moeten bewandelen. Verschillende gezonde kiemen, die nu verstikt worden, zullen dan krachtig opschieten.

De christenen hebben ons willen voorstellen als mannen, die *alles* willen *afbreken*, doch deze beschuldiging is niet gegrond. Wij zijn geen afbrekers van professie; wij willen *vervangen*.

Wij willen vervangen het geloof aan een naar willekeur handelenden god, dien niemand gezien heeft, en van wien men dus alles kan vertellen, door de kennis der natuurwetten, die ieder kan controleeren. Wij willen vervangen een zedeleer, gegrond in geheimzinnige openbaring en in het hiernamaals, door een zedeleer, gegrond in het menschelijk hart, geleid door menschelijke rede.

Wij willen het gezin, gegrond op macht, aan God ontleend, vervangen door het gezin, gegrond op onderlinge liefde; het beginsel van gezag vervangen door het beginsel van liefde.

Wij willen onze liefde niet langer schenken aan een onbekenden god, die haar niet van noode heeft, maar al onze liefde, al onze krachten, ons weten en willen, wijden aan de menschheid, die zooveel liefde behoeft. Wij willen poëzie en kunst ontdoen van al het boven- en onnatuurlijke, en in beiden slechts zoeken de uitingen van het heiligste leven, van het menschelijk gemoed. Wij meenen dat de menschheid lang genoeg geleefd heeft om zich te ontdoen van het speelgoed, het bijgeloof, de hulpbehoevendheid en het verlangen der kinderjaren, om den ernst, de kennis, de kracht en het streven der volwassenen te aanvaarden.

Wij allen, vervolgt spr., zijn het hierover eens; doch ik meende, dat bij de opening van ons congres het noodig zoude zijn eenige woorden te spreken *namens* ons allen. En zoo die woorden soms mochten doordringen tot de ooren van geloovige christenen dan roep ik dezen toe: Meent niet dat lichtzinnigheid of ongepaste strijd lust ons den bijl doet hanteeren tegen veel wat u lief toeschijnt. Neen, wij handelen uit diep gevoelde overtuiging, verkregen na ernstig nadenken. Wij kunnen niet anders, omdat onze plicht ons gebiedt. Bij velen van hen die uit verschillende landen hierheen getrokken zijn om het beginsel der vrije gedachte te verkondigen, ging veel lijden vooraf, vóór zij zich aangordden ten strijde. Velen van ons hebben dierbare banden van vriendschap en liefde moeten verscheuren door de botsing tusschen het oude en het nieuwe. Dit zij u, geloovigen, een waarborg voor den ernst van ons streven. Hierop wenscht spr. de Federatie zelve te beschouwen. In Januari 1880 noodigde de heer Bradlaugh *De Dageraad* uit om toe te treden tot de Engelsche en Belgische vrijdenkers, die eene Internationale Federatie in het leven wenschten te roepen 1). *De Dageraad*, jong

1) Hierin vergist de heer Frowein zich. Hijzelf, die toen nog niet lid van het bestuur der vereeniging "de Dageraad" was, ontving een brief van den heer Bradlaugh, waarin gesproken werd over het wenschelijke, dat de Nederlandsche Vrijdenkers aan het waarschijnlijk te Brussel te houden congres zouden deelnemen. In het begin van December 1879 ontving de toenmalige voorzitter van de vereeniging "de Dageraad" een schrijven van den heer Ch. Potvin te Brussel, waarbij deze hem mededeelde dat hij, wanneer hij konde rekenen op de medewerking van zijn persoonlijke buitenlandsche vrienden, in een vergadering van "La Libre Pensée", waarvan hij toen voorzitter was, een behoorlijk uitgewerkt voorstel zou doen, om, ter gelegenheid van de Internationale Tentoonstelling te Brussel een Vrijdenkerscongres te houden. In datzelfde schrijven vroeg de heer Potvin of het gebruik uitsluitend burgerlijk te huwen en te begraven ook in Nederland veld won. Dit onderwerp achtte hij zeer geschikt voor een internationaal verslag, uit te brengen op het bovenbedoelde congres. Eerst veel later, toen het voorstel van den heer Potvin door de vereeniging "La Libre Pensée" aangenomen was, ontving de vereeniging „de Dageraad" van deze eene officieele uitnodiging om deel te nemen aan het te Brussel te houden Vrijdenkerscongres. R.C. [=D'Ablaing (RvE)]

nog en zwak, nam een afwachtende houding aan, doch toen de Federatie tot stand kwam, werd het vaderland van Spinoza niet gemist. Er sloten zich aan, Engeland Canada, de Vereenigde Staten,

Duitschland, België en Nederland.

Spr. herinnert nu aan het congres te Brussel en aan de geestdrift, die allen daar bezielde. Al ware de Federatie toen in haar geboorte gestikt, de vier dagen te Brussel zouden niet vergeefs zijn geweest. Vol moed scheidde men met een "tot weerziens te Parijs."

Zijn de illusiën toen te hoog gespannen geweest? Is aan de verwachtingen beantwoord?

Een ieder, zegt Spr., geve zelf antwoord op die vragen. Onze Federatie heeft in de drie jaren van haar bestaan reeds gevaarlijke tijden doorleefd. Zelfs werd de wanhoopskreet "la Fédération est perdue!" aangeheven. Maar de Federatie heeft aan alle gevaren het hoofd geboden. Zij heeft levensvatbaarheid getoond, en wanneer wij thans om ons zien, geloof ik dat wij reden hebben om gerust te zijn.

Het eerste gevaar dreigde reeds, toen te Parijs geen geschikte regelingscommissie te vinden was. De Algemeene Raad te Londen deed toen een coup d'état, waarvoor wij hem nog steeds dank verschuldigd zijn, en riep tegen het genomen besluit het congres te Londen bijeen. Wel riepen sommigen, die het Bond socialistisch wilden maken, te Parijs een contra-congres bijeen, doch hun pogen had voor de Federatie geen ander gevolg, dan dat zij een les er uit trok en te Londen in de statuten eene bepaling opnam, waarbij de macht tot het herzien eenigszins beperkt en aldus de bijvoeging van het woord "socialistes" onmogelijk gemaakt werd.

Toen ging men weer naar Parijs. Over de gevaren, waaraan de Federatie daar blootstond, wenscht spr., getrouw blijvende aan het naar hij hoopt ook nu algemeen te eerbiedigen besluit der vergadering, om niet in eenig onderzoek zich te verdiepen, te zwijgen. Alleen herinnert hij er aan, hoe, op geheel wettige wijze besloten werd, den permanenten Raad te vervangen door een, die ieder jaar van zetel zal veranderen. Daardoor werd de centraliseerende kracht der Federatie gebroken; de congressen zijn de hoofdzaak geworden.

Het vereischt thans ernstig nadenken, of ook niet misschien andere bepalingen in de statuten, overeenkomstig den gewijzigden aard der Federatie, dienen herzien te worden. De Raad heeft gemeend zelf daartoe geen voorstel te moeten doen, en op dit Congres de statuten niet te doen wijzigen. Hij wenscht dit over te laten aan het initiatief van een der aangesloten Vereenigingen of aan den volgende Raad.

[p. 57] Ons doel, zegt spr., is in het afgelopen jaar voornamelijk geweest de oude Vereenigingen weer bij elkander te brengen en nieuwe te doen toetreden. Uit het rapport dat de Secretaris zal uitbrengen, zal blijken, dat wij er in geslaagd zijn, beter dan wij durfden hopen, en dat het aantal aangesloten vereenigingen aanmerkelijk is toegenomen.

Nogmaals heet spr. daarop allen welkom. Hij wijst op het nut der kennismaking van gelijkgezinden en zegt met leedwezen hier één man te missen, wiens afwezigheid hij niet stilzwijgend kan voorbijgaan. Het is de heer Foote, een welsprekend en vastberaden strijder, die thans onschadelijk is gemaakt, door dat men hem wegens "blasphemy" in de gevangenis heeft geworpen. Ik verzoek, zegt Spr., aan onze Engelsche vrienden hem en den beiden anderen martelaars der vrije gedachte te zeggen, dat wij hen te Amsterdam niet vergeten hebben. Hun lijden zal ons een prikkel zijn tot meer werkzaamheid.

Wij zijn thans, zoo eindigt spr., vereenigd in Amsterdam. Gij allen kent in grove omtrekken de geschiedenis van ons vaderland in vroegere eeuwen. Gij kent onzen langdurigen strijd tegen het machtige Spanje van vroeger. Gij kent onze denkers, onze geleerden onze kunstenaars, onze staatsmannen, in de 16de en 17de eeuw, en kunt beoordeelen of onze vaders hun wakkeren geest der vrijheid toen durfden toonen. En na dien tijd? Ik weet, dat velen in het buitenland meenen, dat de fiere Nederlandsche leeuw is ingesluimerd tengevolge van vroegere krachtsinspanning. Dit is gedeeltelijk waar. Ja, wij hebben gesluimerd. Het zou niet baten dit te ontkennen. Maar het feit, dat wij dit weten, is voldoende om u te toonen, dat wij wakker beginnen te worden, en niet langer willen teren op den roem van het verleden. In den grooten geestesstrijd, die aanstaande is, in den strijd voor de vrije gedachte, hopen wij te toonen, dat wij het vrijheidsbloed der vaders nog in ons hebben, en de vrije gedachte zullen weten te verdedigen tegen de hernieuwde aanvallen der Kerk.

Maar ditmaal zal het niet zijn een strijd van de eene natie tegen de andere. Thans staan de vrije geesten der verschillende naties tegenover den internationalen vijand: de Kerk. Thans zullen geen admiralen of generalen, maar denkers en wijsgeeren, onze aanvoerders zijn.

Moge dit congres het zijne bijdragen om de toepassing van het beginsel der vrije gedachte te bevorderen! Met dezen wensch verklaart de heer Frowein het 4de congres van de Internationale Federatie van Vrijdenkers-vereenigingen geopend.

Door den **heer Dr. H.C. Muller** wordt het verslag uitgebracht over den toestand der internationale

federatie. We ontleenen er het volgende aan.

In het algemeen is de toestand der federatie gunstig te noemen, vooral als men bedenkt dat zij pas den 29^{en} Aug. 1880 te Brussel tot stand werd gebracht. Nadat daarop in 1881 te Londen een vrij goed bezocht congres is gehouden, is in het vorige jaar te Parijs door een samenloop van onvoorziene omstandigheden het congres niet geslaagd.

De weinige afgevaardigden, die in 1882 te Parijs tegenwoordig waren, besloten dat het congres van 1883 zou worden gehouden te Amsterdam, en in verband met een ander besluit werd daar ook de zetel van den Algem. Raad sedert 1° Jan. 1883 naar Amsterdam overgebracht. Met veel moeite zijn de Hollandsche vrijdenkers er in geslaagd de vertegenwoordiging der landen zoo goed mogelijk samen te stellen, en, hoewel er nog veel aan de organisatie ontbreekt, zijn wij toch gelukkig te kunnen mededeelen dat er thans zeer vele nieuwe betrekkingen zijn aangeknoopt, en dat de Federatie, ook dikwijls door de hulp der pers, aan bekendheid en invloed heeft gewonnen.

Hoewel het eenige doel der Federatie is: de verspreiding der vrije gedachte te bevorderen, de godsdienstige vooroordeelen te bestrijden, de gewetensvrijheid te verzekeren, en banden van vriendschap tusschen alle vrijdenkers aan te kweeken, heeft onze propaganda ook in het afgelopen jaar in sommige landen schipbreuk geleden door het moeilijke van den staatkundigen toestand, en door het vereenzelvigen (o. a. in Frankrijk en Italië) van de algemeene beginselen der vrije gedachte met allerlei, soms zeer uiteenloopende, plannen van maatschappelijke hervorming.

Het is niet onnoodig er op te wijzen, dat onze Federatie geene bepaalde politieke kleur heeft, en dus; b.v. evenmin socialistisch als anti-socialistisch is. Zij beweegt zich meer op het terrein der denkbeelden en heeft een zuiver zedelijk karakter. Vrijdenkers die de eene of andere uitgesproken opinie hebben over de staatkundige vraagstukken van den dag zijn in haren boezem welkom, maar ook vrijdenkers die eene afwijkende opinie zijn toegedaan.

Natuurlijk brengt het verschil van nationaliteit, van taal, zeden en begrippen, vele punten van verschil ook onder de groepen der vrijdenkers te weeg, zooals uit het volgende overzicht blijken zal, maar gelukkig zijn onze meeste vrienden en geestverwanten overtuigd van het nuttige en noodzakelijke eener nauwe aaneensluiting, en heerscht er een vriendschappelijke toon in onze onderlinge betrekkingen. Wij hopen dat het congres van Amsterdam daartoe veel zal bijdragen.

Wij zullen ons overzicht met Engeland beginnen, wier grootste vereniging de *National Secular Society* is, met haren Voorzitter, het Parlements lid *Ch. Bradlaugh*. Deze vereniging is in het afgelopen jaar sterk vooruitgegaan, en met verschillende afdeelingen in geheel Engeland vermeerderd. Schoon de vervolging van *Bradlaugh* mislukte, slaagde de reactie er in de heeren *Foot* en *Ramsey* op grond der verouderde wetten op de godslastering gevangen te zetten, en tevens de poging van Gladstone in zake de eedswijering (*Affirmation Bill*) met eene meerderheid van weinig stemmen te doen verwerpen. Door een en ander heeft echter de strijd voor de vrije gedachte in Engeland ook een politiek karakter gekregen: de heer *Bradlaugh* heeft in populariteit gewonnen, en de strijd tegen het geloof neemt telkens in kracht toe.

Ook in het orthodoxe Schotland zijn de vrijdenkers georganiseerd, o.a. door de *Edinburgh Secular Society*, welke zich thans bij onze Federatie heeft aangesloten. In Ierland hebben wij eveneens betrekkingen van vriendschap aangeknoopt, en wel met de *Irish Secular Society* te Dublin. Schoon Ierland door zijn achterlij-

[p. 58] ken politieken en socialen toestand nog weinig voor de vrije gedachte heeft kunnen doen, begint ook daar een betere toestand te komen.

De vrije gedachte in Duitschland is georganiseerd door het *Duitsche Vrijdenkersverbond*, welks voorzitter de beroemde schrijver van "Kracht en Stof", Prof. Dr. Ludwig Büchner, en welks secretaris dr. A. Specht te Gotha is. De laatste is ook de uitgever van het weekblad "*Menschentum*", en van de "*Freie Glocken*". Hoewel het ledental, met het oog op het groote Duitsche rijk, niet groot is, valt evenwel ook hier vooruitgang op te merken die alleen veel grooter zou zijn, wanneer Duitschland niet ook op kerkelijk gebied tegenwoordig zulk een groote reactie beleefde.

Opmerkelijk is het dat de vergaderingen der afdeelingen (waarvan die te Berlijn en te Stuttgart het meest bloeiend zijn) steeds door de politie worden bijgewoond. Het laatste congres der Duitsche vrijdenkers is te Leipzig niet gehouden, aangezien de autoriteiten het te veel bemoeilijkten. Wat nog erger is, in sommige steden van Duitschland zijn de lezingen van Dr. *Specht*, die geen politiek karakter droegen en alleen een natuurwetenschappelijk onderwerp behandelden, door de autoriteiten tegengewerkt of verboden. Wanneer men met het oog op zulke feiten toch nog van eenigen

voortgang bij het Vrijdenkersverbond kan spreken, dan is dit zeker, in hooge mate aan de onvermoeide pogingen van Dr. *Specht* zelf toe te schrijven. Wat de zoogenaamde "Freireligiöse Gemeinden" in Duitschland betreft, die in 1880 op het Congres te Brussel waren vertegenwoordigd, hiervan is geen officieel bericht tot ons gekomen.

Van Duitschland op Frankrijk overgaande, waar de politieke vrijheid veel grooter is, moeten wij doen opmerken dat de Fransche Vrijdenkers ten opzichte der sociale quaestiën zeer verdeeld zijn, en dat dit verschil van grooten invloed is op hunne organisatie. De *Union Démocratique de propagande anti-cléricale* te Parijs, wier orgaan "La Semaine anti-cléricale" is, heeft geen uitgebreid ledental en is ook alleen door middel van correspondenten verbonden met onze Federatie. Vooral onder de werklieden, die meestal socialisten zijn, vindt men bovendien een aantal vrijdenkers. — Behalve de *Union Démocratique* is ook de *Libre Pensée* van Bordeaux, in 1880 door den heer *Baquié* gesticht, bij de Federatie aangesloten en door den heer *Morin* uit Parijs vertegenwoordigd.

Wat België betreft, de bakermat onzer Federatie, men weet dat de vrijdenkers daar het meest talrijk, en dat zij uitmuntend georganiseerd zijn, hoewel ook hier de staatkundige quaestiën tot veel verschil van opinie aanleiding geven. Het gemeenschappelijk orgaan der Belgische vrijdenkers is het weekblad *La Raison*, dat te Brussel verschijnt. In zeer vele steden van België vindt men groote vereenigingen van vrijdenkers: zij zijn allen aangesloten bij de Federatie. De vier hoofdvereenigingen in België zijn de *Libre Pensee* te Brussel, de *Fédération Rationaliste*, wier zetel te Brussel is, de *Libre Pensée* te Antwerpen en de *Société Les Libres-Penseurs* te Luik.

De *Libre Pensée* te Brussel, die reeds 25 jaren bestaat, bevindt zich in bloeienden toestand. In zijn verslag wijst de voorzitter er op hoe de burgerlijke begrafenis thans te Brussel en in vele andere steden is ingevoerd, hoe het onderwijs langzamerhand uit de handen der geestelijkheid bevrijd is, en hoe de wetenschappelijke studie in België hand aan hand gaat met de ontwikkeling der vrije gedachte.

De *Libre Pensée* te Antwerpen meldt o.a. dat zij een lijkkoois, uitsluitend voor de burgerlijke begrafenis, heeft verworven. Ook heeft zij gedurende den afgelopen winter met veel succes een reeks van openbare voordrachten georganiseerd.

In Griekenland bestaat nog geene vereeniging van vrijdenkers. De heer And. P. Pharmacopulo [moet zijn: Andreas P. Pharmacopoulos – RvE] te Nauplia, de vertaler van Büchner's "Kraft und Stoff" in de Nieuw Grieksche taal, heeft zich de moeite gegeven aan den Raad onzer Federatie betuigingen van adhaesie van Grieksche vrijdenkers over te zenden. Het is te hopen dat uit dit kleine begin de kiem zal ontstaan van een Grieksch vrijdenkersbond.

Evenals in Griekenland, zijn ook de vrijdenkers in Zwitserland nog niet georganiseerd, met ééne uitzondering (voor zooverre den Raad bekend is). Te *Carouge* namelijk, bij Genève, bestaat eene vereeniging van vrijdenkers, die zich onlangs bij de Federatie heeft aangesloten. Deze vereeniging is in 1867 gesticht, en telt 85 actieve leden.

In Italië, waar vele duizendtallen van vrijdenkers te vinden zijn, bestaan ook verschillende vereenigingen, en hoofdzakelijk te *Rome*, *Milaan*, *Florence*. Door allerlei oorzaken echter is het aan den Raad niet gelukt, goede verbindingen met de Italiaansche vrijdenkers aan te knopen.

Ten opzichte van de vrienden in Spanje valt voortgang op te merken, want op het congres te Brussel in 1880 was er geen officieel bericht over hen ingekomen, en thans hebben wij, dank zij de goede zorgen van den President *Dr. B. Gabarró y Borrás* te Barcelona, eene verbinding met de Spaansche vrijdenkers en een rapport hunner vereeniging.

Ook in het Noorden van Europa, dat nog zeer orthodox is, leven er vele vrijdenkers, maar het ontbreekt daar (evenals in Griekenland) aan organisatie. Onze correspondent, de beroemde schrijver *Georg Brandes* te Kopenhagen, gaf ons zeer interessante mededeelingen over deze zaak. De vrije gedachte in *Denemarken* word het eerst door zijne voorlezingen in 1872 georganiseerd. Later echter heeft deze vrijdenkers-vereeniging opgehouden te bestaan, vooral door de toenemende reactie in het Noorden. In den laatstontijd is de toestand geheel anders geworden, en zoo zijn o.a. in Kopenhagen bijna de gehele arbeidersstand en een groot aantal der studenten de beginselen der vrije gedachte toegegaan. De arbeiders aldaar staan tevens zeer onder den invloed der sociaaldemocratische beweging.

Wanneer wij nu van de oude wereld op de nieuwe wereld overgaan, behooren wij in de eerste plaats stil te staan bij de toestanden in *Amerika*, en wel hoofdzakelijk bij die in de *Vereenigde Staten*, die reeds op het eerste congres in 1880 door een groot aantal afgevaardigden waren vertegenwoordigd. In Amerika bestaan er vele duizendtallen van vrijdenkers, maar zij zijn in verschillende vereenigingen

georganiseerd, en hunne programma's zijn niet altijd gelijklopend. Bovendien bestaan er nog in Amerika een aantal dagbladen, weekbladen en tijdschriften,

[p. 59] die met kracht de beginselen der vrije gedachte overal verspreiden.

De *National Liberal League* te *New-York*, stelt zich ten doel de volledige scheiding van Kerk en Staat, en alles wat daarmee samenhangt. Zij is verbonden met onze Federatie, en telt op het oogenblik 250 afdelingen.

In *Canada* zijn de vrijdenkers niet alleen georganiseerd, maar er bestaan zelfs twee vereenigingen, nl. de "General Freethought Association" te *Toronto*, en de *Pioneer Freethought Club* te *Montreal*. Met de laatstgenoemde vereeniging heeft onze Federatie eene vaste verbinding.

Wat *Britsch-Indië* betreft, het is ons aangenaam u te kunnen mededeelen dat wij ook met de vrijdenkers aldaar door banden van vriendschap zijn verbonden.

Ook in *Nieuw Zeeland* en *Australië* beginnen de vrijdenkers zich te organiseeren, hoewel zij nog niet verbonden zijn met onze Federatie. In *Australië* is onlangs te *Melbourne* eene vereeniging opgericht, wier orgaan de "Reformer" is, en op *Nieuw Zeeland* bestaat er eene afdeling der *National Secular Society* te *Christchurch*.

Eindelijk is het ons een aangename plicht u ook een kort overzicht te geven van den toestand der vrije gedachte in *Holland*. De oudste en grootste vereeniging in *Nederland* is de "*Dageraad*" wier zetel te *Amsterdam* is gevestigd, maar wier leden over geheel *Nederland* en zijne koloniën zijn verspreid.

Deze vereeniging, wier orgaan het tijdschrift "*de Dageraad*" en waarvan *Multatuli* eerlid is, bevindt zich in zeer bloeienden toestand. Haar ledental neemt telkens in aantal toe, en haar orgaan wordt in zeer grooten kring gelezen en verspreid. Ook zijn de openbare voordrachten, die zij in den afgelopen winter te *Amsterdam* heeft laten houden, met veel succes bekroond.

Te *Amsterdam* bestaat daarenboven eene kleine vereeniging "*Humaniteit*", die in verband staat met het tijdschrift "*Recht door Zee*" en zich onlangs bij onze Federatie heeft aangesloten.

Te *Rotterdam* is naar aanleiding van het optreden van den heer W. Meng voor eenige jaren eene vereeniging "*Het Vrije Woord*" opgericht, die elken Zondag vergadert om den heer Meng in staat te stellen zijne wekelijksche voordrachten te houden.

Te 's Hage bestaat de *Vereeniging tot bevordering der vrije gedachte*, waarvan de heer F. Domela Nieuwenhuis de Voorzitter is. Deze vereeniging telt echter slechts weinige leden.

Het is zeker dat de Internationale Federatie nog in vele opzichten zwak is, en dat hare inrichting nog niet in alle punten de noodige vastheid verkregen heeft. De correspondentie tusschen de verschillende aangesloten landen moet nog beter worden georganiseerd. Maar met goeden wil en samenwerking zullen deze en andere bezwaren wel langzamerhand uit den weg worden geruimd, en zal eindelijk de tijd aanbreken, dat wij over de geheele wereld één aangesloten leger vormen.

De openingsrede van den heer Frowein en het jaarverslag, werden beiden in het Fransch voorgedragen. Nadat de voorlezing van Dr. Muller was ten einde gebracht, werd het woord gevraagd en verkregen door Dr. C. de Paepe. Deze vulde aan, hetgeen de heer Muller over de in *België* bestaande vereenigingen en bladen had medegedeeld, en protesteerde tegen de bewering, dat er te *Brussel*, evenals te *Parijs*, geschil tusschen de vereenigingen bestaat. Wel is er verschil in de zienswijzen, maar men werkt samen en heeft altoos één zelfde doel: de vrije gedachte. Het beste bewijs voor de goede verstandhouding is, dat Spr. gedelegeerde is van een der meest gematigde vereenigingen, van een centrumclub en van een anarchistische vereeniging.

Spr. heeft ook bezwaar tegen de wijze, waarop over het socialistisch element in de vrijdenkers-vereenigingen, gesproken is. Dat "socialistisch" is toch geen verschrikkend woord meer; hoe kan men dan zeggen, dat de vereeniging waarvan de heer Domela Nieuwenhuis president is, niet bloeit doordien zij socialistisch is. (Het blijkt, dat dit in het centraal verslag gezegd is op grond van het verslag der bedoelde Vereeniging zelve). Als men wil insinueeren, dat het socialistisch element gevaarlijk is voor de vrijdenkers, moet spr. protesteeren, want zulk eene bewering zou de socialisten van ons verwijderen, en dat zou spr. niet gaarne willen. Spr. is overtuigd, dat Bradlaugh, Büchner en mevr. Besant dit volkomen met hem eens zullen zijn.

De Voorzitter antwoordt, dat het niet tot de bevoegdheid van het Congres behoort in een woordenwisseling over het socialisme te treden; wat meer bepaaldelijk de quaestie der *Haagsche Vereeniging* betreft verwijst hij naar den heer Domela Nieuwenhuis, president dier Vereeniging en tevens chef der socialisten in ons land....

De heer Nieuwenhuis valt den heer Frowein in de rede en zegt dat socialisten geen chef kennen.

De heer Morin brengt over het niet wenschelijke van afscheiding of verstooting der socialisten het een en ander in het midden, doch hem wordt door den Voorzitter verzocht zich tot het strikt noodige te bepalen.

De hh. Bury en Anseele bevestigen het door den heer de Paepe gezegde over de verstandhouding tusschen de verschillende Belgische vereenigen.

Daarna wordt mededeeling gedaan van een schrijven van Dr. Specht uit Gotha, die verhinderd is over te komen, doch het congres alles goeds wensch.

Alsnu wordt het bureau gevormd tot onderzoek van de geloofsbriefven der afgevaardigden. Tijdens dit bureau bezig is, wordt de vergadering geschorst. Daarna blijkt o. a., dat ook de loge "Post nubila lux" hare vertegenwoordigers zond.

Daarna wordt het bureau gekozen en wordt voor elk land één vertegenwoordiger benoemd, als: voor Duitschland prof. Büchner, voor Frankrijk de heer Morin, voor België Dr. de Paepe, voor Canada de heer Boas, voor Zwitserland de heer Roorda, voor Engeland de heer Swaagman, voor Britsch-Indië mej. van der Tuuk, voor Griekenland mej. Haighton en voor Nederland de heer Frowein, die tevens tot voorzitter wordt gekozen, terwijl Dr. Muller tot secretaris van het bureau wordt benoemd.

Tot eerevoorzitters worden benoemd de hh. Büchner, Bradlaugh, en — echter tegen den wil van den heer Frowein — Multatuli, ofschoon de heer E. Douwes Dekker niet bij het congres tegenwoordig was. Daarmede is deze bijeenkomst afgelopen.

[p. 60] VOORDRACHT VAN DR. SCHLÄGER. ¹⁾

Des namiddags ten drie ure trad de heer Dr. E. Schläger, vice-president van het Duitsche vrijdenkersbond, op met eene redevoering over "Bruno Bauer".

Spreker behandelde Bruno Bauer, den man der universeele critiek, die in hare algemeene, tegen al het menschelijke en goddelijke gerichte, scherpte slechts mogelijk en noodzakelijk is in een tijd, waarin de oplossing van verouderde godsdiensten en instellingen is waar te nemen. Ontbinding is mijn element, daarin gevoel ik mij te huis, zeide eens Bauer tot den spreker.

Bauer werd in 1809, het geboortejaar van Darwin, te Eisenburg, in Thüringen, geboren; zijne familie verhuisde echter reeds in 1814 naar Charlottenburg. Aan zijne moeder was hij dankbaar — zooals hij zelf eens zeide — dat zij hem het leven schonk in de schoone bosschen van Thüringen; aan de verhuizing zijns vaders dankte hij dat het heete zand en de scherpe westewinden der Brandenburgsche Mark hem hadden gestaald en gehard; doch boven alles was hij trotsch op zijn Saksisch bloed, de bron van zijn gevoel voor vrijheid en onafhankelijkheid.

Darwin's jongeren [= Jünger = discipelen – RvE] zullen eenmaal bewijzen waarom juist Thüringen een Luther en een Bauer heeft kunnen voortbrengen, en waarom in het begin dezer eeuw gelijktijdig in Frankrijk, Engeland en Duitschland een aantal groote geesten ontloken, welker werken de richting van het geestelijk leven in dezen tijd hebben bepaald. Jaren lang woelde en giste het en onder den invloed der reactie van 1848 wierp het jongere geslacht zich in de armen van Schopenhauer. Doch het werk der critiek was gedaan.

Bauers voorkomen teekent den buitengewonen man. Zijn uiterlijk is dat van den adelaar, den verhevenen en ongenaakbaren.

Reeds op het Berlijnsche gymnasium bleek zijne buitengewone arbeidskracht en zijn verbazend vermogen om de eens opgenomen kennis te behouden. Aan de universiteit, waar toen Hegel op het toppunt van zijn roem stond, behaalde de jeugdige student reeds in het tweede semester den prijs over Kant's "Kritiek der Urtheilskraft und Auffassung des Kunstschönen."

Twee en een half jaar besteedde hij aan uitsluitend wijsgeerige studiën en toen langen tijd aan de geschiedenis der wereld en vooral die der kerk. Zijne studie van het tijdperk der hervorming bepaalde de richting zijner latere ontwikkeling.

Nadat Bauer in 1834 was gepromoveerd, gaf hij een college over de "scholastiek en mystiek der middeleeuwen," dat hem een professoraat aan een der provinciale hoogeschoolen zou bezorgd hebben, indien niet de toenmalige Koning van Pruisen van oordeel was geweest, dat de leerstoelen der godgeleerdheid moesten worden bezet door professoren, die getrouw waren aan de begrippen der Evangelische Kerk, in den zin der Augsburger confessie.

Bauer werkte intusschen door. Van hem kan men niet zeggen dat hij, als Hercules, aan een tweesprong

1) Overgenomen uit het Dagblad "de Amsterdammer" van 1 September. De vergadering, gewijd aan de voordracht van Dr. Schläger, werd niet door ons bijgewoond.

heeft gestaan: nimmer is bij hem een twijfel gerezen over achterstelling van het recht van vrij onderzoek bij overtuigingen van anderen aard. In de bewustheid zijner groote taak moet het hem licht zijn gevallen niet te behooren tot de dozijn-professoren der universiteiten, "Repetenten antiquiter Systeme."

Reeds in zijne eerste geschriften brak Bauer met een heerschende orthodoxie, en als waarschuwing, werd hij in 1839 als privaat-docent van Berlijn naar Bonn verplaatst. Zijne twee jaren later uitgekomen Kritik der Evangelischen Synoptiker" ging te ver voor het toenmalige universiteitsleven in Deutschland. Op advies van de theologische faculteiten werd aan Bauer het recht ontzegd aan Duitsche universiteiten lessen te geven.

De verontwaardiging door dit besluit gewekt in die krachtige periode, laat zich in onzen zeer vermoeden tijd niet gemakkelijk begrijpen. Een andere tribune stond voor Bauer open: de pers. De "Hallische Jahrbücher," de Deutsch-Französische Jahrbücher", de "Anekdoten van Ruge, Feuerbach en Bauer," voerden het woord, voor het vrije onderzoek en waren het spreekgestoelte der mannen, die van dit tijdperk voor Deutschland maakten, wat de tijd van Voltaire en Rousseau voor Frankrijk was geweest.

Bauer schreef een verweerschrift en uitte eene juiste voorspelling, toen hij den professoren die tot zijn ontslag hadden geadviseerd, toeriep: "De tijd is niet ver meer waarin men van uwe namen en geschriften niets meer zal weten, tenzij men het uit mijne boeken putte."

De pers was het palladium der vrijheid van onderzoek. Ruge sprak het uit, dat vrijheid van schrijven gewichtiger is dan vrijheid van onderwijzen, en de vroegere docenten Bauer, Feuerbach, Ruge en anderen stonden aan het hoofd der stormkolonne tegen kerk, staat en maatschappij. Zij gaven de hooge wijding der wetenschap aan de beweging [die] door Börne en Heine van een enkel literarisch standpunt [was] bevorderd.

De oppositie tegen het verouderde en traditioneele maakte school in hare tijdschriften: het vlugschrift werd een duurzaam gebruikt wapen en in al deze geschriften verzamelden zich de scharen der strijders tot een geducht leger.

De pers heeft zich door dezen krachtigen stoot ontwikkeld, zij ontvangt geene inspiratie meer van de hooge scholen, doch zij zelve integendeel is het, van wie de beroemdheid van professoren grootendeels afhangt.

De voorbereiding, aan welker spits Bauer stond, maakte den grooten vooruitgang van 1848 mogelijk; aan haar danken wij de ontwikkeling der pers.

Spr. stond ook bij Bauer's verder veel bewogen leven stil, vooral om daardoor het licht te doen vallen op zijn werkzaamheid als apostel tegen de oude theologie. Kortelings vermeldend, welk een ander standpunt Bauer op sociaal en politiek gebied innam, schetste hij den *Universalkritiker* zoowel in zijn theologisch- als historisch-kritischen arbeid, en eindigde met nogmaals te doen uitkomen, welk een kolossalen invloed Bauer op den gang der wetenschap heeft gehad.

Na de zeer luide toejuichingen van het vrij talrijk publiek dankt de voorzitter den spreker voor zijn belangrijke voordracht.

Heeft Dr. Büchner het van natuurwetenschappelijk standpunt aangetoond, Dr. Schläger gaf in zijn histo-

[p. 61] risch-kritische bijdrage het bewijs, dat alle wetenschap, zelfs de theologie, doet voorspellen dat de dagen van het Christendom geteld zijn en de Vrije Gedachte zal zegevieren.

Daarna werd de bijeenkomst gesloten.

In het begin der vergadering was nog een sympathetisch schrijven medegedeeld van de *Ned. Vrije Loge* welke alleen door bijzondere omstandigheden zich niet kon doen vertegenwoordigen.

AVOND-VERGADERING.

Ten acht uur vergaderde men opnieuw. Een talrijk publiek, waaronder verscheidene dames, woonde de zitting, of althans een gedeelte ervan, bij.

De Voorzitter begon na de opening met mede te deelen, dat er een telegram was gekomen van

Multatuli, luidende: "Dank und herzlichsten Brudergrusz." Voorts berichtte hij, dat van een vijftiental Grieken de verklaring was ingekomen, dat zij tot de Federatie wenschen toe te treden. Morgen zal dit verzoek behandeld worden.

Nu kwam men tot de orde van den avond. "Behandeling van de onderwerpen, voorkomende op de agenda."

Daar Dr. de Paepe die punt I: "De godsdienstwaanzin bij de stichters van godsdiensten" zou inleiden nog niet ter vergadering was verschenen, werd door Dr. H. C. Muller een rapport over deze quaestie voorgelezen van Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen uit Assen, die door ongesteldheid verhinderd was het congres bij te wonen.

De schrijver begint met te herinneren aan het door hem op het tweede Vrijdenkerscongres gehouden betoog, dat de eigenlijke oorsprong der godsdienstige denkbeelden ligt in het feit, dat het dier zich alle voorwerpen, die het om zich ziet, voorstelt als levende wezens, die een wil hebben. Op een hooger trap onderscheidt men de levende voorwerpen van die welke niet leven en zoekt den oorsprong van het leven in een geest, dien het levend wezen bezit doch het niet levend niet. Dat is het *animismus* waaruit het *fetischismus* is voortgesproten. Langs de hierop volgende lagere trappen van godsdienst — waarbij Schrijver gelegenheid heeft eene groote overeenkomst op te merken tusschen het Siberische Sjamanismus en 't ook ten onzent niet onbekende Spiritismus — komt de heer Hartogh Heys tot de Grieken, Romeinen en Israëlieten, bij allen welke hij een medium terugvindt. Ook in China, ja zelfs in Groenland vindt hij dergelijke staaltjes van godsdienstigheid. Wat de Israëlieten betreft — de beschrijving welke Prof. Kuenen van de vervoering der Hebreeuwsche profeten geeft, doet zeer aan Sjamans denken. Prof. Dozy zegt aangaande Mohammed, dat hij ziek was en daardoor dacht een gezant Gods te zijn; Dr. Sprenger noemt het hysterie. Een uitvoerige beschrijving van deze "aanvallen" wordt door den heer Hartogh Heys gegeven. Of er geen bedrog bij Mohammed was? Schönlein heeft gezegd: "Zij die aan hysterie lijden, hebben allen min of meer een neiging om bedrog te plegen." Bij Mohammed en de Hebreeuwsche profeten vindt men een groote overeenkomst met de bovengenoemde Sjamans, maar bovendien een bewijs, dat daar, waar men niet uitsluitend aan bedrog heeft te denken, de oorzaak in ziekte of bijzondere toestanden van het zenuwstelsel moet gezocht worden. De *inspiratie*, die in onze godsdiensten zulk een groote rol speelt, is ontleend aan het Sjamanismus. Jules Soury verdedigt in een in 1879 te Parijs uitgegeven werk "Jesus et l'Evangile" de stelling, dat Jezus, Gods zoon volgens velen, de volmaakte mensch volgens anderen, aan een hersenziekte, aan grootheidswaanzin, leed. De heer Hartogh Heys laat deze stelling voor wat zij is. Over Jezus' geschiedenis ligt een te ondoorzichtige sluier. We moeten alles uit de Evangelien halen, die elkander niet alleen tegenspreken, maar ook zooveel ongelooflijks behelzen, dat de waarheid van de rest ook twijfelachtig wordt. De heer Loman, professor in de theologie te Amsterdam, betwijfelt zelfs Jezus bestaan, eene meening door d'Ablaing van Giessenburg reeds veel vroeger verkondigd. Over Jezus valt niet te oordeelen.

Nadat de heer Muller de lectuur van Dr. Heys' rapport voleindigd had, erlangde de heer Roorda van Eysinga het woord om tegen dat stuk te protesteeren. Te zeggen, dat de menschheid ten allen tijde geleid is door waanzinnigen, dat is te veel. Als niemand brood noodig had, zouden er geen bakkers zijn; als niemand behoefte had aan geloof geen priesters. Spreker acht het overdreven, op Mohammed's zenuwlijden zijn godsdienst te bouwen. Hij en de andere godsdienststichters waren een beetje zenuwachtig, dat kan zijn. Maar wat is de reden van het ontstaan der godsdiensten? Deze, dat het menschedom vreesachtig was en behoefte had aan geloof. Alle priesters zijn ook volstrekt geen bedriegers geweest; Spr's vader was geestelijke en zijn broeder is het; hij is het volstrekt niet! Maar daarom moet hij tegen deze beweringen protesteeren en wenscht hij liever der menschheid dan den stichters de schuld van de godsdiensten op de schouders te laden.

De heer Hugenholtz betuigt sympathie met het door den heer Roorda gezegde, maar wenscht nog verder te gaan. Het is te veel, te zeggen, dat de godsdiensten zich laten verklaren uit eene *monomanie religieuse*. Kunst en poëzy zijn dwaasheden in de oogen van den kruidenier; zoo is de godsdienst een dwaasheid voor ieder, die niet godsdienstig gezind is. De godsdienst is *niet* alleen ontstaan doordien het volk vreesachtig was, behoefte had aan geloof; schrik is slechts de eerste schrede tot den godsdienst geweest; bij het komen der wetenschap behoeft de godsdienst volstrekt niet heen te gaan; alleen krijgt deze dan een ander karakter. Spr. protesteert tegen de bewering, dat de vrijdenkers de eenige denkers zijn. De religieuse moraal is de grondslag van alle wetenschap en van alle zedelijkheid. Spr. beroept zich op Kant, die toch ook een vrijdenker mag genoemd worden. Hij

noemt Göthe en vele anderen, tot von Hartmann toe. Multatuli heeft niet het monopolie der vrije gedachte, en de eerste eisch voor den vrijdenker is eerbied te koesteren voor elke intellectueele uiting.

De heer Roorda kondigt zichzelf aan als *enfant terrible*. Hij ziet in het dispuut, dat thans is ontstaan tusschen den heer Hugenholtz en hem het bewijs, dat congressen eigenlijk zeer weinig nut hebben. Onvoorbereid komt men hier; de een denkt zus, de ander zoo; men debatteert, men heeft eerbied voor de eerlijke meening van zijn tegenpartij, — maar de tijd dringt — wordt niet overtuigd en komt niets verder.

De heer Muller bestrijdt den heer Hugenholtz. Deze heeft godsdienst vergeleken met kunst en muziek. Maar

[p. 62] daar is toch onderscheid tusschen! Geeft de kunst den indruk weer van het schoone en het ware, ze is geheel iets anders dan het begrip van een God, van wien we niets weten. De vrijdenker geeft zichzelve volstrekt geen monopolie. Maar wat is een vrijdenker? Het is iemand, die zich losrukt uit alle banden, en niet, op twee gedachten hinkende, eene kerk verlaat, en daarna zelf een andere opricht. Wanneer de vrijdenker een kerk verlaat, dan breekt hij voor goed met de kerk. Vrijdenkers willen niets te maken hebben met zoogenaamde "vrije religie". Humanisme is voor ons vrijdenkers de eenige godsdienst, dien men moet erkennen. Nog beter misschien is het in het geheel niet meer van godsdienst te gewagen.

De heer Frowein zegt, dat het fundamenteele onderscheid tusschen den heer Hugenholtz en de vrijdenkers is, dat de eerste voortpraat van God en godsdienst, terwijl de vrijdenker dit niet doet. Waarom niet? Als we den heer Hugenholtz vragen, wat hij onder God en godsdienst verstaat, zal hij of geen antwoord geven, of een geheel ander dan gedurende jaren en eeuwen op deze vraag gegeven werd. Op velerlei wijzen stelt het mensdom zich den God voor, zelfs zijn er nu, die onder God niets anders dan de "zedelijke wereldorde" verstaan. Opdat men nu van ons niet denken zal, wat we niet zijn, hebben we gezegd: weg met het begrip Godsdienst. Kunst, humanisme, zedelijkheid, poëzie en ideaal blijven ons daarom niet minder dierbaar.

Alsnu erlangt de heer Dr. C. de Paepe, die inmiddels binnengekomen is, het woord. Hij begint met er op te wijzen, dat men hier niet den godsdienst te bespreken heeft, maar een der meest ongelukkige gebreken in den menschelijken geest, de *mania religiosa*. Spr. heeft dus niet te onderzoeken of eenige godsdienst of godsdienst in het algemeen op eenig tijdstip *raison d'être* had of nog heeft. Alleen wil hij onderzoeken of alle, of ten minste de meeste godsdienststichters niet leden aan godsdienstwaanzin.

Er is een tijd geweest, dat een storing in de hersenen beschouwd werd als een gunst van God. Zoo was de epilepsie een heilige ziekte. Het lichaam beschouwde men als een tempel Satan's, en men kon het nooit genoeg pijnigen. Men had een monsterachtige leer over de betrekking tusschen lichaam en geest. Spr. geeft nu een kort overzicht van de pathologische physiologie, en onderscheidt dan zwaarmoedige en vroolijke waanzinnigen. Er zijn er, die meenen met Satan in contact te staan, er zijn er die droomen van een nadere verhouding tot God. Spr. schildert in breede trekken de ontwikkeling dezer ziekten en zegt dan, dat alle mystici, profeten, godsgezanten en stichters van godsdiensten aan de eerste, vroolijke soort van waanzin lijden; terwijl de andere categorie van personen meent verdoemd te zijn of door den duivel bezeten.

Merkwaardig is het, dat in 't begin van dit ziekteproces, de lijder beurtelings tot de Gods- en tot de satansbekenden meent te behooren.

Natuurlijk is dit alles een bloot lichamelijk iets; immers, het geldt een geestesziekte: de werking der hersenen is dus niet zuiver.

Spr. wijst verder op die zenuwlijders, die niet gezegd kunnen worden aan waanzin te lijden, en wier hersenen toch niet geheel in orde zijn, zoodat het niet onmogelijk

is dat zij krankzinnig worden. Vooral uit hysterie en epilepsie vloeide dikwijls een aanval van delirium voort.

Natuurlijk zijn dit alle slechts verschijnselen, die de wetenschap voor een gedeelte reeds kan, en welke zij eenmaal alle zal kunnen verklaren.

Spr. staat nu bij de nachtmerrie en nog eenige, alle met dit zenuwlijden in verband staande, ziekten stil en doet dan het verhaal van een geloovig katholiek, die eerst uit ijver, later in waanzin zich voor profeet ging uitgeven. Zulk een leven, zei Spr., heeft Jezus ook gehad. Hij, die zijne moeder niet kennen wilde en de kooplieden door hun tafels om te werpen 't verkoopen bij den tempel verbood, was wel waarlijk krank. Met eene schildering in vluchtige trekken van het leven en karakter van Jezus,

Mohammed, Luther en Joe Smith trachtte Spr. aan te toonen, dat de godsdienststichters bijna allen waanzinnig waren. Jezus was zoo zenuwachtig, dat als hij niet aan het kruis den dood had gevonden, hij zeker van uitputting zou zijn gestorven. Mohammed's eerste visioen was een gewoon geval van epilepsie dat in Azië meer voorkomt.

Of Luther waanzinnig was, is minder zeker; waarschijnlijk zweefde hij tusschen verstand en de eerste stage van krankzinnigheid. En wat Smith betreft, uit wat spr. uit een boek van dezen voorlas, meende hij met grond te mogen afleiden, dat de schrijver inderdaad krankzinnig was. Trouwens, in het Evangelie vindt men zoowel deelbewijzen van *theomanie* als van *demonomanie*.

Spr. besloot zijn rede met te zeggen, dat hij meende aangetoond te hebben, dat de meeste godsdienststichters inderdaad aan godsdienstwaanzin leden, en dat men dit althans in een deel hunner leerstellingen, maar al te duidelijk zien kan.

De heer Roorda protesteert tegen de rede zijns voorgangers. Hij vindt haar goed voor de collegekamer, maar ten eenenmale onpassend en te onkiesch voor een vergadering die wordt bijgewoond door vrouwen, jonge meisjes en maagden.

De heer Hugenholtz komt nogmaals op tegen de bewering, dat de godsdienstigheid pleit voor een ziekelijken toestand der hersenen en als een manie zou dienen te worden beschouwd. Er zijn vele soorten van manie; maar naast de kleptomanie en soortgelijke past het niet het godsdienstige gevoel te rangschikken. Hun die beweren dat buitengewoon groote godsdienstigheid voortspruit uit abnormaliteit der hersenen en dus een uiting is van waanzin, vragen wij of het ontbreken van den godsdienstzin door hen die in het bezit zijn van dien zin, niet even goed konde worden aangemerkt als een verschijnsel van ziekelijkheid der hersenen, die tot waanzin leidt. De lange rede van Dr. de Paepe bewijst niets van hetgeen de spreker scheen te willen bewijzen. Hij konde van zulk een betoog alleen zeggen dat het belachelijk was.

Het bestuur brengt den heer Hugenholtz onder het oog, dat een bestrijding als de zijne niet te pas kwam op een congres van vrijdenkers. Bij het binnenkomen van de zaal had hij wel is waar zijn naam geplaatst op een lijst van diegenen die verlangden aan het congres feitelijk deel te nemen, doch aan het teekenen op die lijst wordt door het bestuur den zin gehecht van geestverwantschap met de overige congresleden.

De heer Hugenholtz betreurt het dit niet vroeger te hebben [p. 63] geweten en zoo iets niet te hebben kunnen vermoeden, omdat een lid van het bestuur hem zelfs tot spreken had aangespoord, waarop de voorzitter in herinnering brengt dat hij den avond te voren uitdrukkelijk had verklaard dat het teekenen van de bedoelde lijst werd geacht als instemming te verraden met de beginselen der Federatie.

Dr. de Paepe beantwoordt daarop kortelijk de beide heeren die hem en zijne rede hebben aangevallen; hij werpt verre van zich de beschuldiging van den heer Roorda, en verklaart met zelfvertrouwen, dat in zijn vaderland, waar men hem kende, het niemand in de gedachte zou komen hem onkieschheden ten laste te leggen. Hij zag niet in waarom hij een ernstig wetenschappelijk onderwerp niet zou behandelen in het bijzijn van dames, en dan nog wel van dezulke die door haar tegenwoordigheid op een vrijdenkerscongres blijk gaven in dergelijke onderwerpen belang te stellen. Daarenboven was, uit de wijze waarop hij het had behandeld, voldoende gebleken, dat hij met voordacht vermeden had uitdrukkingen te bezigen of uitvoerig zaken te bespreken, die de meest kiesche ooren konden kwetsen. Wat den aanval van den heer Hugenholtz betreft, beriep hij zich op de uitkomsten van de onderzoekingen van Luys en van verschillende andere hedendaagsche geleerden. Hij had niets anders gezegd dan wat door de wetenschap was uitgemaakt, en herhaalde dus uit volle overtuiging dat elke dweeperij, en niet het minste die met den godsdienst, een verschijnsel en een gevolg was van een ongeregelde werking der denkorganen. Maar niet alleen godsdienstwaanzin is daarvan een gevolg, ook de zonderlinge uitingen, die men in den regel hoog schat als blijken van genialiteit zijn verschijnselen van abnormale hersenwerking. Het woord "krankzinnige" is daarom geen scheldwoord; het geeft alleen te kennen dat iemand lijdende is aan een ongesteldheid. Het wekt geen minachting op, maar belangstellend medelijden. Hij betreurde het dat de heer Hugenholtz zoo lichtvaardig en stellig was in zijn oordeelvellingen, terwijl het eenige argument dat hij aan een wetenschappelijk betoog had weten tegenover te stellen, luidde "het is belachelijk." Spreker die niet zoo lichtvaardig een stellig oordeel uitsprak, zou zich wel wachten van dat eenige argument te zeggen: "dat is belachelijk."

Na dit wederwoord van Dr. de Paepe werd de vergadering gesloten.

ZATERDAG 1 SEPTEMBER.

Te 7.30 werd een buitengewone zitting gehouden om Prof. Büchner in de gelegenheid te stellen te voldoen aan zijn belofte om een tweede spreekbeurt te vervullen, die tot onderwerp zou hebben "de toestand van de vrouwen in de vroegere en in de tegenwoordige maatschappij".

De spreker begon met te verklaren dat de toestand van de vrouw bij ieder volk den graad van beschaving van dat volk aantoonde. Deze was zeer gewijzigd in de geschiedenis van onze Deutsche voorouders. Deze, zeide hij, sleten hun leven met oorlogvoeren en jagen, met eten en slapen, terwijl de vrouwen den geheelen zwaren levenstaak hadden te vervullen. Dit was inderdaad de algemeene toestand in de vroegste tijden, en de hedendaagsche achting voor de vrouw was een duidelijk teeken van vooruitgang. Zelfs bij de Grieken was de vrouw een huisslavin. Demosthenes zeide dat de plicht van de vrouw was het huis te bewaken, alsof de hoogste roeping van de vrouw was die van den wachthond. Paulus verklaart dat de vrouw moet gehoorzamen, en moet leeren stil te zijn in alle onderwerping. Onder de eerste Christenen ontstond een woordenstrijd over de vraag of de vrouw een ziel had, dat wil zeggen of zij niet een half mensch was. De Hindoes ontkennen der vrouw het bezit van een ziel — een zienswijze die in een nauw verband staat met de afschuwelijke gewoonte van de *sutties*, ¹⁾ waaraan door het gezag van de Engelsche regeering een einde werd gemaakt. De Mohammedanen bevolken hun paradijs met hoeris, niet met vrouwen; zij behandelen de vrouw nooit als de gezellin van den man. In China is zij de dienstbode van den man. In de middeleeuwen vinden wij iederen vorm van mishandeling der vrouw, — zooals blijkt uit de vervolging der heksen, ongelukkige vrouwen die van alle rechten waren verstoken. In de veertiende en vijftiende eeuw was de toestand van de vrouw allerjammerlijkst. Alle reizigers verhalen ons dat onder de wilden de vrouwen verlaagd worden tot ware lastdieren, terwijl de mannen niets doen dan jagen en rooken. Zij hebben geen rechten. Zij worden gekocht en verkocht. In Zuid-Afrika kan men een vrouw koopen voor een koe. De mannen onder de Zoeloes vechten, spelen en leggen bezoeken aan elkander af, terwijl al het werk door de vrouwen wordt verricht. Onder de half beschaafde volken is het niet beter gesteld. Bij sommigen is het der vrouwen verboden te spreken in de tegenwoordigheid van gasten, zij moeten de handen hunner mannen kussen en zoovoorts. De toestand van de vrouw verbetert naarmate de beschaving toeneemt; dit is de beste maatstaf voor den trap van ontwikkeling van een volk. Amerika is het Dorado voor de vrouw. Daar geniet zij zoowel achting als vrijheid. De vrouw is daar niet het hulpelooze wezen dat zij in andere landen is; jonge meisjes kunnen daar in vrijheid en zekerheid reizen maken. Het toezicht over jonge meisjes, dat in Frankrijk en Duitschland bestaat, is daar onbekend. Daar gaat men uit van het beginsel van menschelijke gelijkheid. Het stelsel van gemeenschappelijke opvoeding dat daar heerscht is aanbevelenswaardig; daardoor wordt de woestheid van den knaap gewijzigd en de neiging tot overgevoeligheid bij de vrouw tegengegaan. In een hoogeschool te Ohio, die door 1200 studenten wordt bezocht, zijn een derde gedeelte vrouwen. Staatkundige gelijkheid is nog niet verkregen, ofschoon verscheiden gezelschappen daarnaar streven. In Engeland was slechts een geringe meerderheid van het Parlement hier tegen. In Amerika vindt men vrouwelijke predikanten, advocaten, schrijvers en openbare voordrachthoudsters, vooral onder laatstgenoemde zijn de meest geachten vrouwen. Verscheiden leeraren zijn vrouwen, ja het aantal van deze overtreft zelfs dat der mannen. Het getal der vrouwelijke geneeskundigen neemt hand over hand toe; er zijn er nu reeds 400, terwijl er weinige jaren geleden nog slechts 20 waren. In de behandeling van de vrouwen staat Duitschland verre bij Amerika achter; verscheiden loopbanen zijn daar voor haar ontoegankelijk, ofschoon het

¹⁾ Het verbranden van de vrouw met het lijk van haar gemaal.

[p. 64] veel beter is dan het geweest is. Sommige beweren dat de Natuur de vrouw als ver beneden de man staande heeft gemaakt. Als dat zoo ware, zou iedere poging om voor de vrouw gelijkstelling met den man te verkrijgen gestaakt moeten worden. Beschouwen wij evenwel de zaak van meer nabij, dan komen wij tot een geheel ander besluit. De oude leerstelling dat de man handelend, maar de vrouw lijdend is, was onjuist. In nadere beschouwing van dit vraagstuk kan ik heden niet treden, ik kan slechts de verzekering geven dat er geen anatomische of fysieke verschillen bestaan, waardoor de vrouw tot ondergeschiktheid zou worden gedoemd. Men beweert dat de wijfjes der dieren zwakker

zijn dan de mannetjes; maar niet zelden is juist het tegenovergestelde het geval. Onder de vogels, bij voorbeeld, zijn het de hennen die de nesten bouwen, de jongen voeden en daarbij zeer weinig geholpen worden door de hanen, die weinig anders doen dan zingen en eten. Onder de mieren en bijen is een koningin, maar geen koning, terwijl de mannetjes bij het naderen van den winter door de vrouwelijke werkbijen worden doodgestoken. Men beriep zich op het mindere gewicht en den minderen omvang van den hersenen der vrouwen in vergelijking met de hersenen der mannen. Deze tegenwerping klinkt wonderlijk materialistisch in den mond van spiritualisten, maar als materialist kan ik haar niet tegenspreken. Opmerkelijk is het echter dat het verschil in omvang en gewicht grooter is onder beschaafde dan onder wilde volken. Omvang en gewicht zijn zeer slechte maatstaven tot bepaling van de verstandelijke vermogens. Men zou even goed de gevolgtrekking kunnen maken dat de grootste neus het beste geschikt moet zijn om te ruiken. Op het gehalte en den bouw komt het hoofdzakelijk aan. De hersenmassa van Cuvier was buitengemeen groot; maar daarentegen was die van Hausman, den grootsten mineralogist, zeer klein. Men dient rekening te houden met het betrekkelijke, niet met het volstrekte gewicht. De hersenmassa van den walvis is veel zwaarder dan die van den mensch; maar daarom denkt de walvisch niet beter. De vrouw is slanker, kleiner, fijner gevormd dan de man, zoowel met betrekking tot het lichaam als tot de hersenen. Maar het betrekkelijke gewicht is bij den man kleiner dan het is bij de vrouw. Bij den man zijn in den regel de voorhersenen het beste ontwikkeld, bij de vrouw daarentegen de middenhersenen; op dezen regel zijn echter verscheiden uitzonderingen. Een laag voorhoofd wordt als een schoonheid voor een vrouw geacht; de Grieken die hunnen helden een hoog voorhoofd gaven, gaven een laag voorhoofd aan hun godinnen. Daarom trachten de vrouwen door de schikking van het haar het voorhoofd nog lager te doen schijnen dan het is. Bij de vrouwen is de ontwikkeling van de gevoelsorganen, bij de mannen die van de verstandsorganen grooter. Deze meerdere ontwikkeling vertoont zich als een gevolg en niet als een oorzaak. De geringere ontwikkeling van de voorhersenen der vrouwen is de vrucht van een eeuwenlange onderdrukking en van een gebrek aan opvoeding. De hersenen der vrouwen werden tot andere verrichtingen gebezigd dan die der mannen, en de tijd en de erfelijkheid brachten als een gevolg daarvan de grootere ontwikkeling der gevoelsorganen teweeg. De opvoeding van de vrouw houdt op in den leeftijd wanneer die van den man inderdaad begint. Wanneer gedurende vele geslachten de mannen in de keuken waren gehouden, terwijl de vrouwen naar de hoogeschoolen waren gezonden geworden, zou de uitkomst waarschijnlijk een juist tegenovergestelde zijn geweest bij het tegenwoordige geslacht. Daarenboven vertoont de betere opvoeding thans reeds betere uitkomsten. Bij het laatst afgenomen examen aan de Londensche Hoogeschool was het getal der vrouwen die slaagden percentsgewijs hooger dan dat van de mannen. De vrouw kan het hoogste standpunt innemen in de dichtkunde, in de wijsbegeerte en in de wetenschap. Wanneer vrouwen die boven het gewoone verstandelijke peil staan, hinderpalen vinden om zich verder te ontwikkelen, dan treft, dan grieft mij dit. De man moest niet terugdeinzen voor een vrije mededinging. Wanneer vrouwen geschikt geoordeeld worden om als koninginnen de hoogste betrekking in den staat te vervullen, waarom moeten dan lagere betrekkingen voor haar onbereikbaar zijn!

Vervolgens sprak Prof. Büchner over de moeielijkheden waarmede ongehuwde vrouwen en weduwen te kampen hebben om haar levensonderhoud te verdienen, hij noemde het leven van een onafhankelijke, fiere vrouw beter dan dat van een ongelukkig gehuwde vrouw, en hij uitte den wensch dat alle loopbanen voor de vrouwen mochten worden toegankelijk gesteld. Een gelukkig huwelijk konde alleen bestaan in gelijkheid en vriendschap.

Nadat Prof. Büchner zijn rede geëindigd had werd de heer Bradlaugh uitgenoodigd eenige mededeelingen te doen betreffende den toestand van de vrouw in Engeland.

"Voor 1868," zeide hij, "had de vrouw weinig of geen rechten in het volksleven. Sedert dien tijd echter hebben er groote staatkundige, maatschappelijke en wettelijke veranderingen plaats gehad. De vrouwen hadden, als medebetelenden het recht erlangd voor schoolopzienskeuze mede te stemmen en zelf verkiesbaar te zijn. Men had uiting gegeven aan de vrees dat de vrouw niet voor het openbare leven bekwaam zou zijn, maar als schoolopziens hadden zij het bewijs geleverd dat zij met de mannen gelijk staan. De gemeentelijke stemming was alleen geoorloofd aan ongehuwde vrouwen. Voor 1870 hadden de vrouwen geen eigendomsrecht, zij waren zelf eigendom. Een gehuwde vrouw mocht geen bezittingen hebben, tenzij onder het beheer van voogden uit haar naam. Wanneer een gehuwde vrouw in een omstandigheid verkeerde dat het stellen van borgen noodzakelijk was, mocht zij dit niet doen, maar de rechters namen dikwijls de verantwoordelijkheid op zich, ofschoon deze

wettelijk van onwaarde was, om grovere ongerechtigheden te voorkomen. In 1870 werden aan de gehuwde vrouwen eenige rechten verleend, waaraan in 1881 grootere uitbreiding werd gegeven. Thans zijn de gehuwde vrouwen in het bezit van rechtspersoonlijkheid. De staatkundige bevrijding der vrouwen heeft nog niet plaats gehad, maar het zal niet lang meer duren of ook deze volgt. Het is geen partijkwesitie. Verscheiden Tories zijn gunstig daarvoor gestemd op hoop dat door den invloed der geestelijken de stem der vrouwen hun ten bate zal komen, terwijl verscheiden radicalen van oordeel zijn dat het stemmen der vrouwen hun gunstig zal zijn.

Ik ben verzekerd dat hoe meer medewerking er er zal wezen tusschen mannen en vrouwen, hoe beter het voor allen zal zijn. De mannen zouden in het geduld, in de toewijding, in [p. 65] de volharding, in den moed, in de ridderlijkheid van de vrouw de beste steunen vinden "bij den arbeid voor het gemeene welzijn."

Toen de heer Bradlaugh zijn plaats hernomen had, werd de vergadering tien minuten geschorst.

Na de heropening van de vergadering werd als onderwerp ter behandeling "De Invloed van het Christendom op de Wereld" aan de orde gesteld, en werd mevrouw Besant uitgenoodigd over dit onderwerp het eerst het woord te voeren. Wij hebben het genoeg van hetgeen zij sprak onzen lezers een nauwkeuriger en vollediger verslag aan te bieden, dan hetgeen daarvan door de Amsterdamsche kranten werd gegeven. Men oordeele. "Ik heb een zeer belangrijk vraagstuk voor u in te leiden: "De Invloed van het Christendom op de wereld", en daar het onmogelijk zou zijn het behoorlijk in al zijn onderdeelen te behandelen, zal ik in ons gemeenschappelijk belang het beste handelen door het Christendom te bespreken in drie hoofdstukken, namelijk met betrekking tot zijn invloed op het staatkundige gebied, tot zijn invloed op onderwijs en wetenschap, en tot zijn invloed op den vooruitgang, zooals blijkt uit de algemeene ontwikkeling van den mensch. Wat is staatkunde? Wat moet staatkunde zijn? Zij moet wezen de waardeering van gezonde grondbeginselen, ter verzekering en ontwikkeling van algemeen welzijn in de betrekkingen van de enkelheid tot den staat. Om gezond en nuttig te zijn, moet ze ten doel hebben iederen man en iedere vrouw tot een eerlijk staatsburger te maken. Zij dient den mensch te leeren de aardse zaken te gebruiken ten algemeenen nutte. In dezen zin oefent het Christendom een heilloozen invloed uit. Het richtte de oogen van den mensch op den hemel en op de toekomst, terwijl voor de verlossing van de wereld al zijn werkkraft geëischt wordt in de wereld om hem heen, al zijn pogen noodzakelijk is voor de verwezenlijking van het tegenwoordige. Het Christendom kluistert 's menschen vooruitgang op het gebied der staatkunde, als met een zwaar blok aan zijn been vastgemaakt, en doet hem voortsukkelen en kruipen, terwijl hij met rassche schreden dient voort te gaan. De vrije gedachte zou hem spoed doen maken en hem vleugels geven om voort te snellen in de richting van de vrijheid en het geluk. Het Christendom oefent een heilloozen invloed uit op het gebied der staatkunde, door zijn verkondiging van de leer "geen weerstand te bieden aan het kwaad." Het is juist door het weerstand bieden aan hetgeen kwaad is, dat het goede wordt verkregen. De beste vooruitgang behoeft voortdurenden, toenemenden, altijd waakzamen tegenstand tegen alle inbreuken op het persoonlijk goede. De wereldtirannen hebben hierin altijd het Christendom tot hun besten vriend gehad. De priester en de monnik heeft in iedere worsteling voor vrijheid aan de zijde van den keizer en van den koning gestaan. Door den strijd en het lijden van den ketter werd steeds de zaak van den vooruitgang gebaat. Mosheim, de streng geloovige geschiedschrijver zelfs, deelt ons mede dat Karel de Groote de voorkeur schonk aan het Christendom, omdat dit de Saxers gedwee maakte onder zijn juk. Ik beweer dat elke staatkundige vooruitgang een overwinning was op het Christendom, en ik zal trachten het te bewijzen. Is het door het gehoorzamen aan de Kerk of door het verzet tegen de leerstellingen van de Kerk, vrijheid werd verkregen? Laat ons slechts enkele voorbeelden aanhalen. Cromwell in Engeland, Washington in Amerika, Lafayette in Frankrijk, Garibaldi in Italië, Kossuth in Hongarije, Castelar in Spanje weerstonden de dwingelandij. Jezus zeide: "Verzet u niet tegen het kwaad," en Paulus leerde "zij die zich verzetten zullen zich de verdoemenis op den hals jagen." Uw eigen vaderland verkondigt ons dezelfde leering. Toen Nederland om der vrijheidswil zich verzette tegen de overheersching van Spanjes gezag, verzette het zich tegelijkertijd tegen Rome. Toen Alva Nederland verdruchte, kwam de inkwisitie hem te hulp. Het bloed dat stroomde over de drempels van de huizen te Rotterdam wijdde Nederland aan de vrijheid, en door het land te wijden aan de vrijheid, wijdde het het tevens aan de Vrije Gedachte. De laatstverloopen eeuwen geven ons het voortdurende bewijs hoezeer de voortgang der ketterij hand aan hand gaat met het verkrijgen van meerdere staatkundige vrijheid; hoe het Christendom steeds de vijand van beiden is. Wanneer wij

den invloed nagaan, die even verderfelijk gewerkt heeft op het Christendom als op de wetenschap, dan dienen wij het eerst het oog te vestigen op den stand van ontwikkeling van de wetenschap in den tijd, dien van het Christendom onmiddellijk voorafgaande. Herinneren wij ons de groote lessen die Griekenland ons gaf in de dagen van haar wijsbegeerte, de oogst van Rome in de dagen van haar wijsheid. Het wassende Christendom verwoestte dit en veroorzaakte stilstand; tragsgewijze verduisterde het den dag der kennis totdat het een langen nacht teweegbracht. Nagenoeg 1500 jaren lang sluimerde de wereld en was der wetenschap het zwijgen opgelegd. De duistere eeuwen kenmerken duidelijk den invloed van het Christendom op de opvoeding van de wereld. De Grieken kenden de kracht van den stoom en gebruikten die bij de vervaardiging van kinderspeelgoed¹⁾, maar het Christendom ontstond en 1500 jaren lang bleef die kracht ongebruikt, totdat de beoefenaren der wetenschap het nut van haar toepassing op nieuw begrepen, en de werktuigkunde daardoor een ongekende ontwikkelingsphase intrad. Door het wrijven van barnsteen hadden de Grieken het bestaan der electriciteit ontdekt, maar de 1500 jaren lange duisternis van het Christendom trad in, en al verheugen wij ons thans in het bezit van het electriche licht, de wetenschap der electriciteit is een van de jongste dienstmaagden van den vooruitgang. De wetenschap werd in de kloosters begraven. Men beweert dat zij daar werd bewaard door de zorg en den arbeid der monniken. Is dat waar? Hoe hebben de monniken de geschriften der oudheid voor ons bewaard? Zij overdekten de perkamenten, eerst met een laag was en dan met dwaze legenden van heiligen en mirakelen, en de hedendaagsche geleerde heeft de lastige taak te vervullen hun werk te verwijderen en te niet te doen om de verborgen en bijna verloren wijsheid van Griekenland en Rome terug te vinden. Van het Christendom ontving de hedendaagsche wetenschap geen werkelijke hulp. De Mooren hadden de wetenschap der ouden bewaard, door hen werden in de tiende eeuw de grondslagen gelegd voor de hedendaagsche wetenschap. In Andalüsie waren de Moorsche geleerden met het opvoedingswerk bezig; te Sevilla

¹⁾ Zie hierover Oud-Nieuws (No. 43 en 44 van mijn Curiositeiten van allerlei aard). R.C.

[p. 66] bloeide hun hoogeschool. De krachtsinspanningen der Mooren, om de wetenschap te doen herleven werden ten sterkste door de Christelijke kerk tegengewerkt. De inkwistie deed wat in haar vermogen was om alle streven naar ontwikkeling machteloos te maken. De wiskunde werd gebannen en de wiskundigen werden verbrand, driehoeken werden beschouwd als werktuigen voor tooverij, en de voorstellen [moet zijn: stellingen – RvE] van Euclides werden veroordeeld als zwarte kunst. In de dertiende eeuw gaf een monnik, Rogier Bacon, het voorbeeld van studie en de kerk beloofde zijn pogen en moedigde het aan met water en brood en de gevangenis. Maar zelfs in hun eigen gelederen waren de priesters onmachtig om het onderzoek tegen te houden, en de worsteling tussen Christendom en wetenschap werd heviger en bloediger.. In de vijftiende eeuw werden door Torquemada 6000 oosterse boeken van onschatbare waarde verbrand; 32000 mensen werden levend verbrand. In één jaar werden te Villa Real alleen 950 personen de slachtoffers van het rad en van den brandstapel. Maar de scherprechter was niet bij machte de denkers uit te roeien. De wetenschap overdacht, de Kerk verbrijzelde den schedel; de wetenschap sprak, de kerk rukte den tong uit en toch bleef de ketterij voor vrijheid worstelen. Giordano Bruno, aan wiens naam gij terecht op uw muren een eereplaats gegeven hebt, werd door zijn dood in de vlammen na een leven van strijd, van gevangenis en van marteling, de roemrijke vertegenwoordiger van den martelaarsstrijd voor kennis. De Protestanten beweren dat al die vervolgingen werden gepleegd door de Roomsche Kerk. Maar is dat wel waar? Is Rome de eenige vervolgende kerk? Ongelukkigerwijs is dat niet het geval. Elke Christelijke kerk heeft op haar beurt vervolgd. In Engeland verwijs ik u op de Protestanten, de Katholieken en de ketteren gelijktijdig vervolgende. In Schotland zijn de voorbeelden van protestantsche vervolging te goed gekend, dat dat het noodig is die hier te herhalen. Het is niet één kerk, het is de geloofsvorm van alle kerken, die de feitelijke oorzaak is van de vervolging; tegen dien geloofsvorm is onze strijd gericht en moet hij gericht zijn. Het lot der natiën wordt beslist door dien strijd. Hoewel de overwinning nog niet volkomen is, heeft toch in iedere phase van den strijd de ketterij gewonnen.

Alsnu overgaande tot den invloed van het Christendom op de ontwikkeling en den algemeenen vooruitgang van den mensch, verklaren wij dat de kennis den beschaafden van den onbeschaafden mensch onderscheidt. Het Christendom is een slagboom op 's menschen weg naar kennis. Wanneer het Christendom zijn doel bereikt brengt het den mensch tot stilstand. Het voorrecht van den mensch is te

kunnen vooruitgaan. De geloofsvorm die den mensch wil dwingen tot stilstaan, die weigert dé mensch te vergunnen vooruit te gaan, heeft geen aanspraak op de menschheid. Het is onze plicht daartegen strijd te voeren. Do ketterij geeft de belofte voor den komenden dag; zij is de oorlogskreet voor het heden, naar wij hopen en verwachten de overwinning verkondigende in de toekomst. Vallen wij het Christendom aan dan is het omdat wij zijn voortdurende, onvermoeide vijandigheid tegen den vooruitgang van den mensch kennen. De wetenschap maakt den mensch edeler, meer waar, beter in iederen zin, en in onzen aanval van het Christendom komen wij de wetenschap te hulp voor de verlossing van onze gemeenschappelijke menschheid. Vallen wij het Christendom aan in deze uw woonplaats Amsterdam, vereenzelvd met zooveel overleveringen van den strijd voor vrijheid, dan is het omdat het christendom is en steeds was aan de zijde der dwingelandij. Wij zijn vrijdenkers en aan de zijde der Vrije Gedachte omdat wij van harte den menschelijke vooruitgang gezind zijn. In de hoop en de verwachting van 's menschen verlossing in de toekomst, zijn wij in voortdurende en onverzoonlijke vijandschap met de Christelijke kerk, wier invloed, naar onze overtuiging, altijd vijandig is geweest aan het welzijn en den vooruitgang van den mensch.

Als tweede spreker over het vraagstuk trad op de heer F. Domela Nieuwenhuis van 's Gravenhage die begon met te verklaren dat, terwijl mevr. Besant gesproken had over den invloed van het Christendom, hij zou handelen over de middelen om dezen invloed weg te nemen en uit te roeien. Het Christendom, zoo redeneerde hij, had bestaan omdat het een vooruitgang was, maar wat als een verdienste gold gedurende den eersten tijd van zijn bestaan, is thans afkeurenswaard geworden, omdat de vooruitgang er tegenwoordig door tegengehouden wordt. Het is echter niet de dogmatische zijde van het Christendom die den grootsten invloed op de menschheid uitoefent; het is veeleer de slavernij, voortgesproten uit de gewoonte in Christelijke landen om de priesters een hoofdrol te doen spelen bij de belangrijkste gebeurtenissen van het leven, geboorten, huwelijken en sterfgevallen. Met deze gewoonte moet gebroken worden. De godsdienst is het gevolg en niet de oorzaak van het volkskarakter. Het bestaan van het Protestantismus hoofdzakelijk in de noordelijke en van het Katholicismus in de zuidelijke landen, is het gevolg van het klimaat en van de geaardheid. Zoodra de godsdienst zich kristalliseert in formules, boeken en geloofsstelsels, wordt hij een hinderpaal, die weggeruimd dient te worden. De uitroeiing van den Christelijken invloed heeft men te verwachten van het welslagen van de beweging op maatschappelijk gebied. Het hedendaagsche Socialismus heeft zijn hevigste bestrijders in de protestantsche geestelijken. In Ierland staat de Roomsche Katholieke priester aan de zijde van de geringere volksklasse tegenover de onderdrukkers; door de protestantsche geestelijken wordt dit nooit gedaan. Het Protestantismus is de godsdienst van het individueele bezit. Het clericalismus is de bondgenoot van het kapitaal. Om het clericalismus uit te roeien is het noodig den invloed van het kapitaal uit te roeien. Om het meerendeel der menschen te brengen tot het geloof aan een hemel waarin men beloofd zal worden voor lijden van een ellendig leven op aarde, is het noodzakelijk dat de meeste menschen arm en ellendig zijn. Het clericalismus is de onderdrukking van den mensch door den mensch, het socialismus is de gelijkheid van allen.

De heer Morin beschouwde den invloed van het Christendom als slecht, als een waar vergif. Het zag met minachting neder op de aarde, die het een tranendal noemde, voor den volgenden dag mocht niet gezorgd worden, de menschen moesten leven als de vogels en als de leliën; [p. 67] zulk een zedeleer was in strijd met het maatschappelijke belang en werkte in den hoogsten graad ontzedelijkend. De gevolgen waren, zoo als men konde verwachten, armoede en ellende. Zijn bloedverwanten moest men haten; God moest alles zijn, en zulke gezegden vielen niet in een onvruchtbaren bodem. De heer Morin haalde verscheiden voorbeelden aan als bewijzen voor zijn stelling, onder anderen dat van de heilige Elizabeth van Hongarije, die tot haren biechtvader zeide: "Ik bemin niemand, zelfs mijn kinderen heb ik niet lief, ik bemin God alleen." De uitvloeisels van zulk een leer waren een aantal kluizenaars; monniken, nonnen, menschen die zichzelf kastijdden om aan hun God te behagen. Het romeinsche rijk leed door de onttrekking van zoo'n menigte burgers aan het openbare leven en viel in de macht der barbaren. De middeneeuwen vertegenwoordigden de overwinning van het Christendom. Vervolgens besprak de heer Morin het maatschappelijke bederf veroorzaakt door de monniken en de priesters, het heillooze gezag van den Paus, de alom verspreide ellende tengevolge van de godsdienstoorlogen, de vervolgingen wegens ketterij en tperij, enz.. Het Protestantismus was een tak van den Christelijken stam, en droeg gelijksoortige vruchten.

De heer Roorda van Eysinga trok partij voor het Christendom en stelde de Christelijke zedeleer, die hij roemde, tegenover het verderfelijke dogma.

Dr. de Paepe, de laatste spreker over dit onderwerp, wees op de voortdurende wisseling in de verhouding van de Kerk met de maatschappij gedurende de vijftien eeuwen die sedert de stichting van het Christendom verlopen zijn. Het eenige nut dat dit had aangebracht, was, volgens zijn oordeel, dat het geloof gewijzigd en verbeterd had door het allengskens opnemen van de uitkomsten der menschelijke beschaving.

Het had reeds elf uren geslagen toen de vergadering verdaagd werd.

ZONDAG 2 SEPTEMBER.

Bij de opening van de vergadering, ten een uur; een vergadering die zeer slecht bezocht was, deelde professor Büchner mede dat deze bijeenkomst door hem zou worden geleid, aangezien de heer Frowein plotseling ongesteld was geworden, gelijk bleek uit diens schrijven, aan het bestuur gericht. Vervolgens gaf hij kennis dat in de ochtendvergadering door de afgevaardigden besloten was geworden dat het volgende congres zou worden gehouden te Brussel op een nader te bepalen tijd, vallende tusschen 15 en 31 augustus. Daarna werd een brief voorgelezen van Bordeaux, den wensch uitdrukkende dat het congres gelukkig mocht slagen en een schrijven van Noord-Amerika dat een mandaat van afgevaardigde bevatte. Vervolgens werd aan de orde gesteld punt IV van de agenda: "Het eedsvraagstuk in de verschillende landen."

Als inleider trad op Dr. E. Schlaeger van Berlijn. De scheiding van Kerk en Staat, zoo begon hij, is de groote kwestie van den dag. Evenals uit de moraal wil men uit de staatsaangelegenheden den godsdienst verbannen. Gladstone heeft het uitgesproken, dat voor de zedelijkheid de godsdienst een verouderde steun is. Men wil volkomen gewetensvrijheid. Welnu, tegelijk met deze kan de eed niet bestaan. Evenals de hond, wiens staart, in plaats van in eens, bij stukjes werd afgehouden, wordt dan ook de eed in tempo's gekortwiek. Men begrijpt dat bij gewetensvrijheid niet mag gevorderd worden, dat iemand in God gelooft; opdat zijne verzekering vertrouwen verdiene.

Spr. leest nu een gedeelte van het tot wijziging der eedsformule verhandelde in den Duitschen Rijksdag, bij het voorstel Herz van de *Fortschritt*. Deze wilde een "Ik zweer" waarin toch nog altoos de erkenning van een hoogste wezen lag; immers de logica maakt hier een beroep op de historie van het gezegde noodzakelijk, en dan ligt in het woord "zweren" een inroepen van Gods straf voor 't geval van meened. Herz meende echter, dat een betere, minder goderkennende fomule niet te verkrijgen zou zijn. Puttkammer [Robert von Puttkamer was een Pruisisch politicus en onderwijsminister] dacht er anders over en meende, dat men voor iemand die zoo ongelukkig is in geen persoonlijken God te gelooven, een bijzonderen eedsvorm, maar ook niet meer kan eischen. Windhorst betreurde natuurlijk [Baron Ludwig von Windthorst was een katholieke politicus] diep den vooruitgang der beschaving, waardoor deze concessie was noodig geworden, maar wilde toch een "ik verzeker" op poene [straffe] van gevangenisstraf of iets dergelijks toepassen.

In de praktijk heeft men in Duitschland aan de eedsaflegging allerlei mouwen gepast. Zoo werd aan iemand te Breslau, die bezwaren er tegen opperde, gezegd, dat hij zich het wezen, op welks gezag hij zwoer, kon voorstellen zooals hij wilde. De man bleef weigeren en moest vluchten ten einde gevangenisstraf te ontgaan.

Spr. staat nu even bij de geschiedenis van den eed stil. Oorspronkelijk was de eed aan Christenen verboden; eerst in de vijfde eeuw werd hij ingevoerd. Sedert kwam hij meer en meer in zwang, en met den eed de meened. Eindelijk — in de vorige eeuw — begreep men, dat het zoo niet langer kon. Toen had men dus het gezag van den eed reeds als gebroken kunnen beschouwen. Door verschillende secten, speciaal in Engeland, is sedert op de afschaffing aangedrongen. Te vergeefs. Eindelijk heeft Bradlaugh's weigering aan de kwestie een vroeger ongekende actualiteit gegeven. Dit bewijst dat het beste middel om de algemeene aandacht op de noodzakelijkheid van de afschaffing te vestigen, is, gestadig hiervoor te strijden. Als Bradlaugh niet gedurende drie jaren met zooveel bekwaamheid en volharding voor de opheffing gestreden had, zou de wereld zich nu niet zoo algemeen met de eedskwestie bemoeien. Aan 't beroemde, de tegenstanders zeggen noodlottige, geval van Bradlaugh, hebben wij veel te danken; Bradlaugh is een stormram zooals elke natie er een moest hebben. In Engeland is voor een lord het eerewoord voldoende, terwijl alle andere menschen den eed moeten afleggen. Moge daar iedereen eenmaal als *gentleman* beschouwd worden, en mogen andere natiën Bradlaugh tot voorbeeld kiezen.

De heer Bradlaugh deelde mede dat in Engeland tot 1869 een vrijdenker die niet geloofde in

de folteringen na den dood, geen getuigenis konde afleggen. Wanneer er een moord gepleegd was, dan kon de moordenaar, wanneer slechts een bezwarende getuige opgekomen en deze een vrijdenker was, hem opvorderen tot het doen van een eed, en wanneer hij weigerde, hem hierdoor verhinderen getuigenis af te leggen. In 1869 had hij het ongeluk voor de rechtbank te worden gedaagd — dat was hem dikwijls overkomen — en er

[p. 68] werd bedenking gemaakt tegen het afleggen van zijn getuigenis. Het verzet werd volgehouden, en de Hon. G. Denman vond een middel om vrijdenkers in staat te stellen voor de gerechtshoven met een verzekering te volstaan. In het Heerenhuis [House of Lords], waarin bisschoppen zitting hebben, werd een beleedigende voorwaarde tusschengevoegd, namelijk dat de rechter genoegzame zekerheid moest hebben dat de eed geen bindenden invloed zou uitoefenen op het geweten van de personen die verlangden een belofte te doen. Door het hof van Queen's Bench was echter reeds beslist geworden dat de verklaring een atheïst te zijn, voldoende was om het recht te geven tot het doen van een belofte. Gezworenen hebben vooralsnog niet het recht een belofte te doen, tenzij dat zij huichelaars zijn, en beweren dat zij godsdienstige gemoedsbezwaren hebben, wanneer zij die niet bezitten. In het Parlement hebben ongeloovigen zitting gehad, nadat zij zonder bemoeielijking den eed hadden afgelegd. In 1880 toen hij zelf gekozen werd, maakte hij aanspraak op het recht een belofte af te leggen, omdat hij meende dat hij dat recht bezat. Er werd evenwel beslist dat vrijdenkers niet met een belofte volstaan kunnen om leden van het Parlement te worden. In 1867 had een parlamentscommissie het geheele eedsvraagstuk onderzocht, en de afschaffing van zeer vele eeden aanbevolen. De "Promissory Oaths Act" schafte er eenige honderden af, zoodat de constitutie sedert in groot gevaar heeft verkeerd, wanneer men ten minste van oordeel is dat eeden noodzakelijk zijn om haar te behoeden. Spr. zeide Dr. Schlaeger dank voor hetgeen deze hem betreffende had gezegd; maar hij moest erbij voegen dat in den Parlementsstrijd in Engeland geen werkelijk eedsvraagstuk voorkwam. De eed heeft, naar zijn gevoelen, geen godsdienstige beteekenis; er komen woorden in voor die met algebraïsche teekens, waarvan men de zin niet kent, kunnen gelijkgesteld worden. Het is het recht van het kiesdistrict om zijn eigen vertegenwoordiger in het Parlement te kiezen, waarover het geschil loopt. Nadat hij zijn zetel heeft ingenomen, hoopt hij alle eeden af te schaffen; maar voor het tegenwoordige is hij bereid te gehoorzamen aan de wet die thans van kracht is, de wetverbreker in den strijd is niet hij.

Dr. de Paepe bespreekt het eedsvraagstuk in België. Hij zegt dat men daar verscheiden gerechtelijke eeden heeft, b.v. voor getuigen, voor rechters, voor gezworenen, voor experts, enz. De getuige moet zweren bij "God en de heiligen," maar de rechters gedogen dat men de "heiligen" achterwege laat. Drie en twintig jaar geleden heeft spreker geweigerd als getuige een eed af te leggen; aan zijn toenmaligen jeugdigen leeftijd had hij het waarschijnlijk te danken dat hij niet veroordeeld is geworden. Sedert dien tijd hebben er heel wat veroordelingen plaats gehad. Tegenwoordig leggen sommigen den eed af zonder verzet, terwijl anderen volstandig weigeren dien te doen. De bekende scheikundige Stas weigerde als getuige den eed af te leggen. "Ge zijt wellicht niet streng geloovig" voegde hem de rechter toe "maar ge zijt toch stellig wel deïst." "Neen," antwoordde Stas, "ik stel mij tevreden met chimist te zijn." Een tweede soort is de burgerlijke eed, bij notariële acten; een derde soort is de beroepseed, af te leggen door advocaten, procureurs, deurwaarders, vroedvrouwen, staatsambtenaren en anderen. De eed voor rechtsgeleerden is zeer ingewikkeld; geneesheeren hebben geen eed te doen. Het zou te bezien staan of zij, als getuigen opgeroepen, niet volstaan konden met het doen van een belofte, op grond van de hun verleende kwijtschelding van den eed. Een vierde soort is de eigenlijke staatkundige eed voor afgevaardigden, overheidspersonen enz.. Deze luidt: "Ik zweer trouw aan de grondwet, den koning en het volk."

De vrijdenkers verlangen de volledige afschaffing van den eed, als een zuiver godsdienstig formulier, waarmede de staat niets te maken heeft, en in alle gevallen de weglating van het woord "God" en van iedere toespeling op een kerkelijk geloofsstelsel. Zij beschouwen het eedzweren als nutteloos en een aanleiding tot onzedelijkheid, omdat staatslieden herhaaldelijk tot eedbreuk gebracht worden. Talleyrand dreef den spot met de menigte eeden die hij in zijn leven had gedaan en gebroken. Op zijn sterfbed klaagde hij dat hij leed als een verdoemde. "Nu reeds," zeide Louis Philippe, die aan zijn legerstede stond. Pythagoras, Sophocles en Phocion veroordeelden reeds het eedzweren. Een eerlijk man heeft niet noodig een eed te doen om zijn woord te bekrachtigen. Voor de Katholieken heeft de eed geen beteekenis, omdat zij zich altijd door het een of ander voorbehoud weten te dekken, wanneer zij een valschen eed doen. Het eedzweren is bespottelijk door het kussen van den bijbel, en den

bijgeloovigen omhaal. Het is in strijd met de vrijheid van geweten en onbestaanbaar met de zoo noodige Scheiding van Kerk en Staat. De streng geloovigen zelfs dienen op de afschaffing van den eed aan te dringen omdat het Oude Testament leert: "Gij zult Gods naam niet ijdelijk gebruiken" en het nieuwe Testament voorschrijft: "Gij zult ganschelijk niet zweeren." Waarom ze het niet doen is licht te begrijpen, wanneer men in het oog houdt hoe weinig samenwerking er ook in andere zaken bestaat bij lieden die verschillende zienswijzen hebben. Daar de eed echter beleedigend, onmogelijk te handhaven en onnoodig is, daar hij aanleiding geeft tot bespotting, daar hij indruischt tegen de vrijheid van geweten, en op dien grond afgeschaft dient te worden, hoopt spreker dat een krachtig verzet daartegen moge komen en brengt hij hulde aan den heer Bradlaugh voor diens flink protest.

De heer Boas van Canada, voorzitter van de vrijdenkersvereniging aldaar, verklaarde dat men aan den heer Charles Bradlaugh en aan het huis der Gemeente [House of Commons] in Engeland een groote verplichting had, omdat deze door hun strijd de aandacht van de geheele wereld op het eedsvraagstuk hadden gevestigd. Niemand diende door den godsdienst weerhouden te worden zijn plicht als staatsburger te vervullen. Vóór de aaneensluiting der verschillende Staten, nu acht en twintig jaar geleden, was iedere provincie in Canada onafhankelijk, ofschoon allen aan het moederland waren verbonden. De vereniging bracht allen onder een centraal bestuur, hoezeer iedere provincie toch eenigermate nog haar zelfstandigheid bleef behouden. Algemeene zaken worden door het algemeene bestuur geregeld, terwijl plaatselijke belangen behartigd worden door plaatselijke parlementen. Na nog eenige nadere bijzonderheden betreffende den regeeringsvorm van het land te hebben medegedeeld, legde de heer Boas getuigenis af van den invloed dien de strijd in Engeland [p. 69] in Canada heeft gehad. Daar wordt de eed in den regel slechts beschouwd als een eigenaardige vorm om iets te verzekeren. In Ontario heeft de vrijdenkersvereniging van Toronto met gunstig gevolg een verzoekschrift gericht aan het provinciale bestuur, om de vrijdenkers te ontslaan van de verplichting tot eedzweren. Dientengevolge kunnen dezen thans volstaan met het doen van een belofte. In de andere provinciën echter werd dit recht nog niet verkregen, maar allerwegen werden daartoe pogingen aangewend. De voorzitter van den ministerraad, Sir J. Macdonald heeft de belofte gedaan dat de wetgeving op dit punt voor geheel Canada zal herzien worden, vóór de eerstvolgende verkiezing. Hadde hij zich hiertoe niet verbonden, dan zou hij de stemmen van verscheiden steden hebben verloren; want de vrijdenkers hadden zich ernstig voorgenomen te weigeren hun stem uit brengen op candidaten, die zouden weigeren hun eisch te ondersteunen. Vooralsnog echter heeft de eerste minister geen gevolg gegeven aan zijn belofte; deze vertraging is hoofdzakelijk te wijten aan den invloed van de Katholieken te Quebec. De heer Boas eindigde zijn toespraak met een beknopt overzicht over den vooruitgang van de partij der Vrije Gedachte in Canada, en over de groote verandering die sedert eenigen tijd in den algemeenen volksgeest was gekomen. Hij verklaarde zich ten sterkste tegen het eedformulier al ware het alleen om de belemmering die het menigeen in den weg legde om tot de bevordering van het algemeene welzijn mede te werken.

De laatste spreker over dit onderwerp, de heer Roorda van Eysinga, dreef den spot met de schroomvalligheid der vorige sprekers om een eed af te leggen. Wel verre van te weigeren een eed te doen, en zich daardoor aan moeielijkheden bloot te stellen, moest men bij alle voorkomende gelegenheden er maar lustig op los zweren. Hoe meer eeden men deed hoe meer men het bewijs kon leveren dat men er niet de geringste waarde aan hechtte, en hoe eerder een formulier, dat bleek van onwaarde geworden te zijn, zou worden afgeschaft. In werkelijkheid is nu reeds de eerbied voor den eed verdwenen. Door vorsten wordt er niet de minste waarde meer aan gehecht, getuige Napoleon III, die karikatuur van Napoleon I, die zelf zijn eed van trouw verbrak en later gretig eeden van trouw inoogste. Daarom doet men het best den dwazen, die nog op eeden gesteld zijn, zoo lang dat vermaak te gunnen, totdat zij zelf het zotte van hun eisch inzien.

Nadat de vergadering, die tien minuten geschorst was geweest, heropend was geworden, werd aan de orde gesteld het vraagstuk van de oorzaken der Jodenvervolging in de verschillende landen van Europa. Door gebrek aan tijd werd de behandeling van de overige punten op de agenda uitgesteld tot het volgende congres.

Mevrouw Besant schetste den toestand der Joden in de Engelsche maatschappij. "Sedert 1829," zeide zij, "wordt door geen enkele wet de Jood uitgesloten of onbevoegd verklaard wegens zijn geloofsbelijdenis. Het zitting nemen in het Parlement werd hem evenwel tot 1859 onmogelijk gemaakt wegens het formulier van den eed, dat de woorden bevatte: "bij het oprechte geloof van de Christen." Deze woorden konde een Jood niet uitspreken, omdat hij, dit doende, uitdrukkelijk zou verklaren in

het Christendom te gelooven. Het uitspreken van deze woorden werd sedert afgeschaft, waardoor de Baron de Worms en andere Joden vrijelijk hebben zitting genomen in het Huis der Gemeenten, terwijl alle municipale betrekkingen en zelfs de zetels in de rechtbanken tegenwoordig voor hen toegankelijk zijn. Maatschappelijke vooroordeelen en maatschappelijke moeielijkheden blijven evenwel nog altijd bestaan. Deze hebben echter hoofdzakelijk hun ontstaan te danken aan de eigenaardigheden waardoor de Joden in Engeland en in alle andere landen zich zelf tot een afgezonderd volk te midden van hun medeburgers hebben gehouden. De voorschriften betreffende het soort voedsel dat de Joden mogen gebruiken en de wijze waarop dit moet worden toeberaid, maken het den strenggeloovigen onmogelijk aan de tafels der Christenen aan te zitten en dientengevolge het familieleven van dezen te deelen. Zoo zijn er verscheiden redenen waardoor de Joden zelf de oorzaak worden van hun leven in afzondering. Voorts is een vooroordeel tegen hen ontstaan door hun gewoonte geld te leenen tegen woekerrente. Dit vooroordeel is het sterkste bij hen die eenmaal geleend hebbende, onwillig zijn het geleende terug te geven, en die gaarne van den Jood leenen, maar als het op terugbetalen aankomt, gevoelen dat hun Christelijkheid daartegen in verzet komt. De oude vooroordeelen tegen de Joden zijn over het algemeen trapsgewijze aan het uitslijten, getuige den vorigen voorzitter van den ministerraad, d'Israeli, een Christen geworden Jood — een naam-Christen wel te verstaan, want hoewel zijn familie opgehouden had tot de ledematen van het Joodsche kerkgenootschap te behooren, stierf de minister zonder dat een kerk, welke ook, daarbij gemoeid werd. De afzondering van de Joden moet afnemen door het toenemende aangaan van huwelijken tusschen Joden en niet Joden, dat in Engeland zal worden aangemoedigd sedert Lord Roseberry in het huwelijk trad met Mej. Hannah Rothschild. Zulke gemengde huwelijken beschouw ik als het begin van het einde, het nederhalen van den scheidsmuur die de grootste moeielijkheid uitmaakt voor de oplossing van het Joodsche vraagstuk. Zoolang er in den Staat een afzonderlijk volk met afzonderlijke instellingen bestaat, zullen in den Staat en niet altijd ten voordeele van den Staat vooroordeelen blijven bestaan. Ik vertrouw dat het vraagstuk opgelost zal worden door de verspreiding van de Vrije Gedachte onder de Joden, waardoor het verschil in gewoonten gewijzigd en opgelost zal worden, gewoonten die tot heden ter wille van gewijde kerkgebruiken en godsdienstige eischen bestaan, en welker naleving in sommige gevallen de Joden in den toestand van verworpelingen en van een vervolgd ras heeft gebracht. Ook in dit geval zal de verspreiding der Vrije Gedachte de eensgezindheid tusschen menschen bevorderen.

Professor Büchner bracht verslag uit over den toestand in Duitschland.

Daar hadden geen gewelddadigheden plaats zooals in Hongarije en Rusland, maar daar bestond toch veel oneenigheid en vijandschap, vooral sedert de ophitsingen van den protestantschen leeraar Stöcker en zijn ijveraars. De hoofdoorzaak was ook hier de afzondering in een eigen maatschappij, vreemd tegenover hun landgenooten, waarin de Joden leefden. Het woekerbedrijven was een eerste grief; daaruit ontstond afgunst over den toenemenden rijkdom der woekeraars, ofschoon die toeneming voor een groot deel te wijten was aan de opmerkelijke

[p. 70] nijverheid, geduld en volharding aan het Semitische ras eigen. Deze afgunst was evenwel niet ontaard in beroovingen, en hij geloofde niet dat zulks ooit zou gebeuren. De tegenzin tegen de Semieten sproot voort gedeeltelijk uit theologische, gedeeltelijk uit ras vooroordeelen. De Christelijke beschouwing van het maatschappelijke leven droeg voor een groot deel de schuld ervan. Hij vertrouwde dat deze storm voorbij zou drijven, omdat dit Christelijke Socialismus niet in overeenstemming was met de gevoelens der Duitschers.

De heer Morin bracht in herinnering dat in Frankrijk de omwenteling van 1789 gelijkheid gebracht had onder alle staatsburgers. Wettelijke hinderpalen waren daar den Joden niet in den weg gelegd. In het algemeen was men den Joden niet zeer gezind en de onverdraagzaamheid der Katholieke Kerk trachtte den tegenzin aan te wakkeren. Hun voorspoed in den handel wekte ook den naijver op. De Joden werken met een volharding die inderdaad bewonderenswaardig is, en zij bereiken vaak hun doel waar het anderen mislukt. De Joden hebben echter ook fouten, b.v. gierigheid en schraapzucht, die een vooroordeel tegen hen hebben doen ontstaan. Hoe meer wij de Joden beleefd en met achting behandelen, hoe meer wij hen wederkerig eveneens jegens ons zullen zien handelen. Het groote bezwaar is nog altijd hun afzondering door hun eigenaardige gebruiken. Het laat zich echter aanzien dat de vooroordeelen van beide kanten allengskens zullen verdwijnen.

De heer Bury erkent dat ook in België een tegenzin tegen de Joden bestaat, omdat zij voor een groot deel het kapitaal in handen hebben. Maar ook aan hun leiding hoofdzakelijk zijn de dagbladen toevertrouwd die den tegenzin tusschen staatsburgers trachten tegen te gaan. De clericalen roepen

voortdurend op ten strijde tegen hen, maar die roepstem vindt geen weerklank onder het volk. Daarop bespreekt de heer VAN DER ZEE, burgemeester van Monnikendam, den toestand hier te lande. Elken spreker wordt voor zijn overzicht tien minuten tijd gegund, doch Spr. heeft zooveel tijd niet noodig, want in Nederland weten we niet wat het woord Jodenvervolging beteekent. In Nederland zijn de Israëlitien intelligente en aan de wet gehoorzamende burgers; daar is plaats voor vrijdenkers, zoowel als voor Israëlitien, daar bestaat vrijheid voor elken godsdienst en voor elk geloof. Wij moeten ook nooit vergeten, dat uit het land der Joden de Christelijke godsdienst is gekomen. Christenen, zooals Stoker, hebben daarom niet het minste recht om de rechten der Joden te betwisten. Wat ons Hollanders betreft, het is onze eerste plicht, in ons land de Israëlitien te ontvangen die door haat en godsdienstige onverdraagzaamheid elders werden verjaagd, want we moeten niet vergeten, dat elk letsel aan de Joden gedaan, een verloochening is van de landshistorie.

Als resultaat van de bespreking stelt Dr. MULLER nu de volgende motie voor:

"Het internationale vrijdenkerscongres te Amsterdam geeft zijn verontwaardiging te kennen wat betreft de vervolgingen der Joden in de verschillende landen van Europa en drukt den wensch uit, dat ieder vrijdenker al zijne krachten zal inspannen om den voortgang er van te verhinderen en te verkrijgen dat in alle landen de wet voor ieder geheel dezelfde zij, zonder te letten op iemands godsdienstige overtuiging."

Dr. DE PAEPE, hoewel toegevende dat er b.v. in Duitschland een schandelijke *Judenhetze* bestaat, kan zich met deze motie niet geheel vereenigen. Dat de Joodsche woekeraars bij hun medeburgers gehaat zijn is zeer goed te begrijpen. Natuurlijk is spreker tegen alles wat zweemt naar onderlinge mishandeling, maar dat er in zulke landen controle op de handelingen der Joden wordt uitgeoefend, acht hij zeer billijk. Daarom stelt hij voor achter de woorden "in de verschillende landen van Europa" te voegen: "wat betreft hun godsdienst en afkomst."

Nadat de oorspronkelijke motie door den heer MORIN verdedigd was, werd het amendement-De Paepe verworpen en de motie met groote meerderheid van stemmen aangenomen.

Als tweede voorzitter van *De Dageraad* vond de heer SEVERIJN aanleiding zijne vereeniging geluk te wenschen met het onbetwistbaar slagen van dit congres. Hij ziet hierin de opwekking tot nieuwe, toenemende krachtsinspanning en acht het *à propos* de leden aan te manen, om niet alleen vrij te denken, maar ook vrij te handelen; om hun kinderen niet te laten doopen en vooral om niet kerkelijk te trouwen.....

De heer BRADLAUGH zegt den Nederlandschen vrienden dank voor de ontvangst en de VOORZITTER sluit daarop het congres.

Ofschoon reeds door verscheiden Nederlandsche dagbladen uitvoerige verslagen van het Amsterdamsche Vrijdenkerscongres werden gegeven, hebben wij gemeend ook den lezers van *Recht door Zee* er een te moeten aanbieden, omdat al de verslagen waarmede wij kennis maakten, naar ons oordeel, veel te beknopt waren in het teruggeven van het gesprokene door de buitenlandsche leden, en omdat een verslag als het onderhavige beter bewaard en gemakkelijker terug gevonden wordt in een maandwerk als het onze dan in een gewoon dagblad.

Om niet al te uitvoerig te worden hebben wij ons onthouden van het maken van aanmerkingen op het besprokene. Eén onderwerp echter is er waarover wij het stilzwijgen niet mogen bewaren: "De godsdienstwaanzin van de geloofsstichters" namelijk. Ziethier wat wij den heer Hugenholtz zouden hebben geantwoord, wanneer wij een werkend deel aan het congres hadden genomen. "De godsdienstzin, een overerfsel of een opvoedingsprodukt, geeft blijk van een gebrek aan toepassing van de wetenschappelijke methode op de godsdienstkwestiën, niet zelden een gevolg van vooringenomenheid met andere studieën. Ontwikkelt hij door voortdurende eenzijdige beschouwingen, dan wordt hij het ziekteverschijnsel, dat men bestempelt met den naam van manie. Alleen zij, bij wie de manie tot geestdrijverij, een soort van waanzin, is overgeslagen, kunnen op den geest van hun toehoorders een zoo geweldigen indruk maken, dat dezen afvallig worden, van hun ouden godsdienst en een nieuwen geloofsvorm van den geestdrijvenden godsdienstverkondiger overnemen. Een verstandige, ernstige, wetenschappelijke wederlegging, kan voeren tot twijfel, tot onderzoek, en allengskens tot overtuiging, maar nooit tot het plotseling aannemen van nieuwe geloofsstelsels en het vormen van een groep niet weten-

[p. 71] schappelijk gevormde, hartstochtelijke voorstanders der nieuwe leer.

De moderne geloofshervormers, zooals Ds. Hugenholtz, zijn geen godsdienststichters, maar zijn predikers van een bestaand geloof, die door de kracht der wetenschap genoopt worden een voor een de geloofsstellingen op te geven, waarvan de onhoudbaarheid, na ernstig onderzoek, hun is gebleken. Zij zijn trapsgewijs godsdienst-afbrekers en kunnen dus niet worden gerangschikt onder de geestdrijvende waanzinnigen, die — ofschoon met de beste bedoelingen — de dweepers kweeken, welke hun onmisbaar zijn tot het stichten van een *nieuwen* godsdienst."

RUDOLF CHARLES.